

**UCHWAŁA NR XLVI/270/14
RADY GMINY GORZYCE**

z dnia 24 stycznia 2014 r.

**w sprawie przyjęcia Gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Gorzyce
na lata 2014 – 2017**

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 5 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2013 r., poz. 594 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.u. Nr 162, poz.1568, z późn. zm.), Rada Gminy uchwała, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny program opieki nad zabytkami gminy Gorzyce na lata 2014 - 2017, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Gorzyce.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodniczący Rady Gminy

mgr inż. Mirosław Kopyto

**Załącznik do Uchwały nr XLVI/270/14
Rady Gminy Gorzyce z dnia 24 stycznia 2014**

Program opieki nad zabytkami Gminy Gorzyce na lata 2014 – 2017

Opracował: Tomasz Giecwicz

Współpraca: Maciek K. Cichoń

Gorzyce 2013 r.

Spis treści	
I. Wstęp	4
II. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	5
III. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
IV. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	7
1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	7
1.1. Krajowy Program opieki nad Zabytkami	7
1.2. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013	8
2. Relacje Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	9
2.1. Wojewódzki Program Opieki Nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010 – 2013	9
2.2. Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007– 2020.	10
2.3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego.	13
2.4. Strategia Rozwoju Turystyki dla Województwa Podkarpackiego na lata 2007– 2013.	14
2.5. Strategia Rozwoju powiatu Tarnobrzeskiego na lata 2007– 2015.	14
V. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	15
1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy	15
1) Strategia rozwoju Gminy Gorzyce	15
2) Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gorzyce	15
3) Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenu „SOKOLNIKI I” I ”SOKOLNIKI II” GMINA GORZYCE.	15
4) Miejscowy planu zagospodarowania przestrzennego terenu Niwka – Żabieniec i Centrum w Gorzycach.	16
2. Charakterystyka zasobów oraz analiza dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	16
1) Zarys historii obszarów gminy	16
2) Materialne elementy krajobrazu kulturowego.	34
2.3. Zabytki wpisane do rejestru zabytków.	37
2.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.	37
2.5. Zabytki archeologiczne.	39
2.6. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	40

VI. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	41
VII. Priorytety i kierunki działań.	42
1. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego	42
2. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.....	43
3. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz edukacja, popularyzacja i promocja służąca budowaniu tożsamości i wrażliwości na kulturę.....	44
VIII. Instrumenty wdrażania gminnego programu opieki nad zabytkami dla gminy Gorzyce	44
IX. Ocena wyników Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami w Gminie Gorzyce.....	46
X. Przykładowe źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.	46
XI. Bibliografia	52

I. Wstęp

1. Dziedzictwo kulturowe, łączące w sobie dorobek minionych pokoleń i naszą współczesną działalność, nierozzerwalnie związaną z otoczeniem, w którym żyjemy, określa naszą tożsamość i stanowi świadectwo naszego istnienia dla przyszłych pokoleń. Dlatego tak ważna jest dbałość o materialne ślady przeszłości, czyli zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne.

2. Według ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), ochrona zabytków należy do samorządu terytorialnego. Artykuł 4 tej ustawy określa działania, które winny podejmować organy administracji publicznej w celu ochrony zabytków. Działania te mają na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

3. Program Opieki nad Zabytkami oparty na podstawach prawnych, uwzględnia strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, współgra z dokumentami wystawionymi na poziomie kraju, województwa i powiatu oraz uwzględnia wewnętrzne, gminne uwarunkowania ochrony zabytków. Program zawiera również analizę krajobrazu kulturowego gminy, charakterystykę substancji zabytkowej oraz proponuje kierunki działań w celu ochrony i promocji zabytków z uwzględnieniem źródeł ich finansowania. Gminna ewidencja zabytków, nie jest zamkniętym zbiorem, wręcz przeciwnie wymaga systematycznej aktualizacji.

II. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami dla Gminy Gorzyce stanowi art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) ust. 1 tego artykułu brzmi:

„Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.”

III. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

1. Ochronę dziedzictwa kulturowego oraz opiekę nad zabytkami w Polsce regulują:

- 1) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, która nakłada na państwo i obywateli obowiązek ochrony zabytków. Zostało to zawarte w art. 5, 6 i 85;
- 2) ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

Ustawa o ochronie zabytków jest aktem prawnym kompleksowo regulującym ich ochronę i opiekę nad nimi. Ustawodawca rozdzielił obowiązki ochrony i opieki nad zabytkami na organy administracji publicznej, właścicieli lub posiadaczy zabytku (art. 4). Poza tym na organach administracji publicznej spoczywa obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków nieruchomości z terenu gminy w formie kart adresowych (art. 22), która stanowi podstawę do opracowania programu opieki nad zabytkami (art. 21).

Ustawa również szczegółowo wymienia zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne podlegające ochronie bez względu na stan zachowania (art. 6, ust. 1) oraz zaleca ochronę nazw geograficznych, historycznych czy też tradycyjnych nazw jednostek osadniczych lub placów, ulic, obiektów budowlanych (art. 6, ust. 2). Określone jednocześnie zostały formy ochrony zabytków (art. 7).

Ustala się również, w zależności od potrzeb strefy ochrony konserwatorskiej dla ochrony znajdujących się w jej granicach zabytków (art. 18, 19, 20).

Ustawa określa, że organami ochrony zabytków są:

- minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w którego imieniu zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
 - wojewoda, w imieniu którego działa wojewódzki konserwator zabytków.
- 3) ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2013 r., poz. 594 z późn. zm.), która w art. 7 ust. 1, pkt 9 stwierdza, iż zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

- 4) ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2012 r. poz. 647 z późn. zm.);
- 5) ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2013 r. poz. 1409 z późn. zm.);
- 6) ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2013 r. poz. 1232 z późn. zm.);
- 7) ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2013 r. poz. 627 z późn. zm.);
- 8) ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2010 r. Nr 102, poz. 651 z późn. zm.);
- 9) ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2012 r. poz. 406);
- 10) ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2010 r. Nr 234, poz. 1536 z późn. zm.).

IV. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

1.1. Krajowy Program opieki nad Zabytkami

- 1) Celem Krajowego Programu Opieki Nad Zabytkami jest wyznaczanie niezbędnych działań w celu ochrony i opieki nad zabytkami. Wytyczono siedem podstawowych zasad konserwatorskich, dotyczących zarówno pracowników urzędów konserwatorskich, profesjonalnych konserwatorów – restauratorów dzieł sztuki, urbanistów, budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, w tym również duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń. Zasadami tymi są:
 - a) zasada primum non nocere (po pierwsze nie szkodzić),
 - b) zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
 - c) zasada minimalnej, niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
 - d) zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
 - e) zasada czytelności i odróżnialności ingerencji,
 - f) zasada odwracalności metod i materiałów,
 - g) zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.
- 2) W programie wyznaczono również kierunki kompleksowych działań i podzielono je na kilka grup:
 - a) w zakresie uwarunkowań ochrony i opieki nad zabytkami działania powinny skupiać się między innymi na pełnej ocenie stanu krajowego zasobu zabytków nieruchomych, ruchomych, dziedzictwa archeologicznego, pomników historii i obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa łącznie z oceną kategorii i stopnia zagrożeń, a także na udoskonalaniu warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych ochrony dziedzictwa kulturowego z jednoczesnym podnoszeniem efektywności tych działań. Ochroną należy objąć przynajmniej najcenniejsze zabytki techniki;
 - b) w zakresie działań o charakterze systemowym przedstawiono cele ukierunkowane między innymi na zgodną z tendencjami europejskimi i światowymi, kompleksową ochronę dziedzictwa kulturowego obejmującego dobra natury i kultury, a także na wypracowanie warunków, metod i strategii skutecznej i szeroko zakrojonej ochrony dziedzictwa kulturowego;

- c) w zakresie systemu finansowego postuluje się stworzenie stabilnego i przejrzystego systemu finansowania zasilanego środkami pochodzącymi nie tylko z budżetu, lecz także z odpisów podatkowych, podatków płaconych przez użytkowników obiektów zabytkowych, w tym z usług turystycznych, z kar za niszczenie i nieprawidłowe użytkowanie zabytków i z innych źródeł;
- d) w zakresie dokumentowania, monitorowania i standaryzacji metod działania przewiduje się tworzenie systemów aktualizowanych baz danych o stanie zabytków w Polsce, monitorowanie wszelakich prac przy wszystkich grupach obiektów zabytkowych, gromadzenie informacji o stanie ich zachowania i wreszcie wypracowanie standardów zagospodarowania i estetyki zabytkowych przestrzeni publicznych;
- e) w dziedzinie kształcenia i edukacji wyznaczono działania zmierzające do doskonalenia systemu kształcenia, weryfikacji nabytych uprawnień drogą pozaakademicką, przez stworzenie systemu akredytacji i uznawalności wykształcenia. Działania powinny być również skierowane na poszanowanie przez społeczeństwo wartości dziedzictwa kulturowego, propagowanie potrzeby jego ochrony i zachowania, na upowszechnianie wiedzy wśród właścicieli zabytków o zasadach konserwatorskich oraz tworzeniu ku temu mechanizmów ekonomicznych;
- f) w zakresie współpracy międzynarodowej działania powinny zostać oparte na pojęciu wspólnego, europejskiego dziedzictwa kulturowego, wzmocnieniu roli Polski w europejskich i światowych środowiskach działających na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na ochronie polskiego dziedzictwa za granicą.

1.2. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020

Są to dokumenty ustanawiające zadania dla mecenatu państwa w dziedzinie kultury z uwzględnieniem zmian cywilizacyjnych, integracji europejskiej i gospodarki rynkowej.

Jednym ze strategicznych obszarów kultury jest ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie ochrona i rewaloryzacja zabytków. Szczegółowo zostało to omówione w Narodowym Programie Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Narodowego” na lata 2004 - 2013.

2. Relacje Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

2.1. Wojewódzki Program Opieki Nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010 – 2013

W programie zostały wytyczone założenia programowe, priorytety, kierunki działań i zadania służące ochronie zabytków i promocji dziedzictwa kulturowego. Wśród priorytetów uwzględniono:

1) Priorytet I

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

Kierunki działań:

- tworzenie parków kulturowych jako forma ochrony krajobrazu kulturowego-ochrona i opieka nad zabytkami w strategiach rozwoju i planach zagospodarowania przestrzennego,
- integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody,
- rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych,
- ochrona układów ruralistycznych,

2) Priorytet II

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego województwa.

- ochrona obiektów zabytkowych o szczególnej wartości, wpisanych oraz predysponowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii,
- zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- program ochrony zabytkowych zespołów dworsko-parkowych,
- program ochrony zabytków przemysłowych i zabytków techniki,
- ochrona archeologicznego dziedzictwa kulturowego,
- opieka nad zabytkami ruchomymi,
- podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3) Priorytet III

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości.

Kierunki działań:

- rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach,
- działania szkoleniowe oraz edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu,
- ochrona kultury ludowej (w tym wartości niematerialnych),
- tematyczne szlaki turystyczne.

* Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie podkarpackim na lata 2010 – 2013.

2.2. Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007– 2020.

- 1) Strategia na lata 2007-2020 wyznacza kierunki polityki regionalnej dla różnych poziomów administracji samorządowej oraz partnerów społecznych i gospodarczych. Nadrzędnym celem Strategii jest zapewnienie województwu podkarpackiemu partnerskiej i konkurencyjnej pozycji w Polsce i Europie, w oparciu o geograficzne położenie, potencjał demograficzny, tradycje przemysłowe, walory środowiskowe, historyczne i kulturowe. W dokumencie podkreślono znaczenie turystyki dla województwa podkarpackiego dysponującego krajobrazem kulturowym o wybitnych wartościach estetycznych.
- 2) Pośród wielu priorytetów w dokumencie ujęto szeroko rozumianą problematykę rozwoju kultury stwierdzono iż główną ideą polityki kulturalnej na lata 2007-2020 na poziomie regionu jest dążenie do uzyskania odczuwalnej społecznie poprawy w zaspokajaniu potrzeb kulturalnych, a jej kluczowe cele to:
 - a) przeciwdziałanie nadmiernym, społecznie nieakceptowanym dysproporcjom w poziomie rozwoju i warunków uczestnictwa kulturalnego ludności w województwie (zwłaszcza między stolicą regionu a jej otoczeniem),
 - b) pielęgnowanie (ochrona) tożsamości kulturowej regionu, w tym tożsamości narodowych i etnicznych, wzmocnienie procesów integracyjnych w społeczności regionalnej,
 - c) poprawa jakości środowiska kulturowego Podkarpacia.
- 3) Analiza różnych wariantów sytuacji Podkarpacia w kraju i relacji wewnątrz regionu daje możliwość konstruowania hipotetycznych scenariuszy rozwoju kultury. Najbardziej pożądanym w województwie jest scenariusz policentrycznego zrównoważonego rozwoju kultury, polegający na poprawie warunków dostępności i uczestnictwa kulturalnego mieszkańców całego obszaru Podkarpacia. Pośród kierunków znalazły się:
 - a) zwiększenie możliwości dostępu do kultury:
 - aktywizację rozwoju małych miast jako lokalnych ośrodków usług kulturalnych,
 - rozwój infrastruktury na obszarach peryferyjnych,

- przebudowę i modernizację obiektów służących aktywności kulturalnej, w tym służących wykorzystaniu rzemiosła i rękodzieła jako pozarolniczych źródeł dochodu ludności wiejskiej.
- b) kształtowanie kulturowej tożsamości regionalnej:
- ugruntowania zasady zrównoważonego rozwoju jako podstawy trwałej polityki społecznej, kulturalnej i przestrzennej Podkarpacia,
 - zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, a także rewaloryzacji i rewitalizacji kulturowo zdegradowanego środowiska.
- Ponadto zapisano iż wzmocnieniu regionalnych więzi kulturowo- społecznych mieszkańców województwa podkarpackiego będą służyć:
- wspieranie pielęgnowania polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej,
 - wspieranie udostępniania dorobku kultury w taki sposób, by stawał się podstawą kształcenia wrażliwości emocjonalnej człowieka, ułatwiał wartościowanie, trafne wybory estetyczne i etyczne, pobudzał i rozwijał aktywność i świadome uczestnictwo kulturalne,
 - propagowanie wiedzy o regionie i „małych ojczyznach” - zwłaszcza wśród młodzieży szkolnej (organizacja wycieczek turystyczno-krajoznawczych, wyznaczanie „szlaków kulturowo-historycznych”),
 - promocja korzyści ze współpracy kulturalnej społeczności i władz w ramach regionu,
 - ochrona dóbr kultury materialnej (w szczególności zabytków nieruchomych, tak architektury miejskiej jak i wiejskiej, oraz zabytków ruchomych - wytworów sztuki czy rzemiosła),
 - zachowanie innych wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń,
 - wspieranie twórczości artystycznej o znaczeniu ogólnonarodowym, regionalnym i lokalnym, której źródła tkwią w dziedzictwie regionu,
 - ochrona krajobrazu kulturowego wsi podkarpackiej i małych miast,
 - wspieranie działalności telewizji regionalnej oraz Radia Rzeszów ukierunkowanych na promowanie kultury.
- c) poprawa jakości środowiska kulturowego.
- 4) Zrównoważony rozwój Podkarpacia musi stawiać za nadrzędny cel zachowanie wartości środowiska kulturowego oraz poprawę jego jakości. Osiągnięcie celu powinno następować poprzez:
- a) tworzenie właściwych warunków rozwoju instytucji kultury: odpowiedniej bazy materialnej, zapewnienie środków materialnych na ustawową i statutową

- działalność, w tym – w przypadku muzeów i bibliotek – na obowiązkowy zakup zbiorów, na konieczną w dobie społeczeństwa informacyjnego komputeryzację procesów katalogowania i udostępniania zbiorów, np. bibliotecznych; na zabezpieczenie zbiorów przez ich mikrofilmizację i digitalizację, na obsługę użytkowników niepełnosprawnych,
- b) stymulowanie rozwoju regionalnego systemu innowacji w działalności kulturalnej,
 - c) pośredniczenie w nawiązywaniu kontaktów między samymi instytucjami kulturalnymi, między instytucjami kulturalnymi a przedsiębiorstwami, rozpowszechnianie informacji o osiągnięciach w upowszechnianiu kultury, organizowanie konkursów na nowatorskie rozwiązania w upowszechnianiu kultury,
 - d) wspieranie zwiększania możliwości korzystania ze współczesnych środków komunikowania się, w tym z internetu – w zakresie szkoleń, wspierania edukacji służącej podnoszeniu znajomości internetu, wykorzystania tego medium dla rozwoju regionu (tworzenie regionalnych baz danych o możliwościach aktywności kulturalnej, informatorów specjalistycznych, giełd ofert kulturalnych),
 - e) tworzenie i wspieranie centrów wiedzy i kompetencji kulturowych, ośrodków doradczych (w tym doradztwo i pośrednictwo w tworzeniu związków kooperacyjnych między podmiotami kulturalnymi), ośrodków aktywności kulturalnej, publikacji informatorów,
 - f) wzmocnienie istniejących i stymulowanie rozwoju nowych funkcji głównych centrów kulturalnych (Rzeszów, Przemyśl) oraz w byłych miastach wojewódzkich stanowiących centra subregionów,
 - g) wzmocnienie i kreowanie Rzeszowa i Przemyśla jako regionalnych i międzynarodowych centrów działalności kulturalnej - ośrodków kontaktów kulturalnych Wschód-Zachód - inspirowanie, organizowanie i wspieranie instytucji, imprez i przedsięwzięć umożliwiających kontakty i rozwijanie współpracy w sferze nauki i kultury,
 - h) rozwinięcie funkcji Rzeszowa jako centrum metodycznego dla animatorów życia kulturalnego,
 - i) wspieranie rozwoju systemu informacji kulturalnej i turystycznej,
 - j) organizowanie kształcenia, doskonalenia zawodowego twórców, menedżerów i pracowników kultury; dokumentowanie działalności społeczno-kulturalnej, ze szczególnym uwzględnieniem istniejących podmiotów działalności kulturalnej, osób zajmujących się animacją i organizacją życia kulturalnego, imprez i wydarzeń kulturalnych w kraju.

- 5) W dokumencie zwrócono także uwagę na problematykę rozwoju turystyki w województwie gdzie stwierdzono iż winna ona być jedną z płaszczyzn współpracy międzynarodowej, temu celowi mają służyć następujące kierunki działań:
- a) współpraca w zakresie informacji i promocji turystyczno – kulturalnej,
 - b) podejmowanie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego,
 - c) podejmowanie działań na rzecz rozwoju turystyki.

* *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2020.*

2.3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego.

- 1) Pośród celów polityki przestrzennej znalazły się również cele w dziedzinie środowiska naturalnego i kulturowego dotyczące:
 - a) efektywnego wykorzystania stanu zainwestowania poprzez racjonalne i efektywne wykorzystanie zasobów środowiska i utrzymanie ciągłości kulturowej,
 - b) zwiększenie konkurencyjności województwa przez ochronę i promowanie atrakcyjności oraz wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego.
- 2) W sformułowanych zasadach zagospodarowania przestrzennego znalazła się problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego ukierunkowana na jego ochronę, działania na rzecz krajobrazu kulturowego, łagodzenie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej, łagodzenie konfliktów społecznych związanych z ochroną środowiska naturalnego i kontekstu przestrzennego cennych obiektów i zespołów kultury materialnej.
- 3) Dokument jasno określa znaczenie poszczególnych ośrodków miejskich oraz centrów osadniczych, wśród których Gorzyce wymieniono jako miejscowość predysponowaną do uzyskania statusu miasta.
- 4) W dokumencie zwrócono uwagę na kwestię szlaków kulturowych z pośród których wspomniano o Szlaku Rezydencji Pałacowych i Muzeów o znaczeniu ponadregionalnym, leżącym na terenie Miasta i Gminy Baranów Sandomierski i Nowa Dęba oraz Gmin Grębów i Gorzyce. Ponadto zwrócono uwagę na potrzebę ochrony przed niewłaściwym zagospodarowaniem przestrzennym. Z pośród obszarów szczególnie ważnych pod tym względem wymieniono między innymi Gminę Gorzyce.

2.4. Strategia Rozwoju Turystyki dla Województwa Podkarpackiego na lata 2007– 2013.

- 1) W dokumencie tym, wyznaczającym najważniejsze kierunki rozwoju turystyki w województwie podkarpackim, opisano potencjał turystyczny poszczególnych powiatów, dzieląc go na dziedzictwo kulturowe i kulturę współczesną.
- 2) Jako misję turystyki uznano między innymi zapewnienie jej kluczowego miejsca w systemie gospodarczym, dążenie do efektywnego wykorzystania posiadanego potencjału przyrodniczego i kulturowego, rewitalizację krajobrazu, obszarów inżynierskich i przemysłowych oraz zachowania budownictwa historycznego i regionalnego. Za ważne uznano jednocześnie budowanie nowoczesnego systemu i kształcenie kadr dla turystyki.
- 3) W dokumencie wymieniono również inspiracje historyczne mogące mające wpływ na kwestię rozwoju turystyki w regionie. W przypadku Gminy Gorzyce dokument wymienia następujące wydarzenia:
 - a) w sierpniu 1702 roku na polach pod Gorzycami odbył się zjazd szlachty popierającej Augusta II i zawiązanie konfederacji w wojnie przeciw królowi szwedzkiemu Karolowi XII. W odwecie Karol XII spustoszył sandomierszczyznę, a także tereny obecnej gminy,
 - b) w okresie międzywojennym, podczas budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego, powstała w Gorzycach Warszawska Odlewnia Metali Półszlachetnych, która produkowała małe odlewy ze stopów aluminium dla przemysłu lotniczego (m.in. piasty kół do słynnych samolotów PZL-37 „Łoś”), naczynia kuchenne i proste narzędzia rolnicze.

* Strategia Rozwoju Turystyki dla Województwa Podkarpackiego na lata 2007– 2013.

2.5. Strategia Rozwoju powiatu Tarnobrzeskiego na lata 2007– 2015.

Dokument wśród wielu zagadnień odnoszących się do kwestii rozwoju Powiatu zawiera także wiele zapisów dotyczących sportu, rekreacji oraz podkreśla potrzebę dbałości o kultywowanie tradycji w celu budowanie tożsamości. Wśród wielu celów operacyjnych znalazła się także kwestia wzmocnienia tożsamości kulturowej i historycznej Powiatu w tym:

- 1) ustanowienie herbu i flagi Powiatu Tarnobrzeskiego,
- 2) wykorzystanie symboli Powiatu w działaniach promocyjnych i informacyjnych (tablice informacyjne, druki firmowe, plakaty, broszury, etc.).

V. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.

1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.

1) Strategia rozwoju Gminy Gorzyce.

Dokument uchwalony dnia 14 listopada 2007 roku stwierdza, iż na terenie Gminy istnieje problem niezadawalającego poziomu zabezpieczenia obiektów dziedzictwa kulturowego na wypadek zagrożeń (pożary, włamania, itp.). Niektóre z tych obiektów jak zapisano wymagają restauracji i rewitalizacji. Zwrócono także uwagę na niewystarczające działania promocyjne zarówno dziedzictwa materialnego, jak i nie materialnego w postaci np. zbiorów jednego z twórców ludowych z Trześni.

2) Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gorzyce.

W dokumencie zapisano iż zasoby kulturowe nie stanowią elementu dominującego w zagospodarowaniu przestrzennym gminy czego powodem jest małe znaczenie i wartość wspomnianych zasobów które mają znaczenie jedynie lokalne. Ponadto drugim powodem wspomnianego stanu rzeczy jest ich rozproszenie po terenie całej gminy. Jako generalne ustalenia polityki w zakresie ochrony dóbr kultury określa się:

- c) objęcie stałą ochroną obiektów wpisanych do rejestru,
 - d) przywracanie wartości (rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych),
 - e) zachowanie naturalnego otoczenia i zieleni towarzyszącej,
 - f) sukcesywne wpisywanie do rejestru wszystkich zewidencjonowanych obiektów w celu zachowania dla przyszłych pokoleń,
 - g) przestrzeganie zasad ochrony stanowisk archeologicznych zgodnie z ustalonymi przepisami stanowiącymi uwarunkowania dla inwestowania w rejonie ich występowania.
- b) dokument zwraca również uwagę na potrzebę dbania o krajobraz gminy, poprzez działania projektowe uwzględniające podnoszenie walorów estetycznych miejscowego krajobrazu.

3) Miejskowy plan zagospodarowania przestrzennego terenu „SOKOLNIKI I” I ”SOKOLNIKI II” GMINA GORZYCE.

a) Plan nie zawiera ustaleń dotyczących:

- zasad ochrony zabytków oraz dóbr kultury współczesnej,
- wymagań wynikające z potrzeb kształtowania przestrzeni publicznych,
- zasad kształtowania zabudowy oraz wskaźniki zagospodarowania terenu, maksymalną i minimalną intensywność zabudowy jako wskaźnik powierzchni całkowitej zabudowy w odniesieniu do powierzchni działki budowlanej,

minimalny udział procentowy powierzchni biologicznie czynnej w odniesieniu do powierzchni działki budowlanej, maksymalną wysokość zabudowy, minimalną liczbę miejsc do parkowania i sposób ich realizacji oraz linie zabudowy i gabaryty obiektów.

b) Plan zawiera ustalenia w zakresie dziedzictwa kulturowego:

- ustala się ochronę stanowiska archeologicznego Sokolniki – Orliśka nr 17 (śląd osadnictwa kultury trzcinieckiej z II okresu epoki brązu), wskazanego na rysunku planu, dla którego ustala się, że wszelkie prace na terenie stanowiska należy poprzedzić wyprzedzającymi ratowniczymi badaniami archeologicznymi.

4) Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenu Niwka – Żabieniec i Centrum w Gorzycach.

- a) W celu ochrony substancji zabytkowej wspomnianego terenu stanowiono strefę pełnej ochrony konserwatorskiej „A” - obejmującą teren kościoła parafialnego p.w. św. Andrzeja Boboli, plebanię, cmentarz przykościelny, ogrodzenie wraz z otoczeniem. Ścisłej ochronie podlega w szczególności:
- historyczna kompozycja funkcjonalno-przestrzenna obszaru,
 - zabytkowa zabudowa i inne elementy zagospodarowania.
- c) Ochronie konserwatorskiej podlegają stanowiska archeologiczne i odkryte w toku prac budowlanych obiekty lub przedmioty o cechach zabytkowych.

2. Charakterystyka zasobów oraz analiza dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.

1) Zarys historii obszarów gminy.

a) PRADZIEJE

Pierwszym okresem, w którym rozpoczęło się panowanie człowieka był paleolit, którego granice zamykają się umownie w latach od 500-400 tys. do 10 tys. lat p.n.e. Oczywiście epoka ta trwała w innych granicach na różnych terenach, a jej końcowa data, bardzo płynna, łączy się ze zmianami klimatycznymi i wejściem na arenę nowych grup ludzkich i kolejnych epok w historii. Schyłkowy paleolit, trwający przez ostatnie 2 tysiące lat ww. epoki, przeszedł w mezolit, okres cieplejszy, w którym dawna megafauna zaczęła ustępować swoim mniejszym a często odmiennym formom, tym samym wymuszając zmiany na ówczesnych ludziach. Zmiany rejestrowane na stanowiskach archeologicznych¹.

Mezolityczne społeczności, choć zaczęły ustępować bardziej zaawansowanym grupom neolitycznym ok. 5400 lat p.n.e., istniały na niektórych terenach jeszcze ok. 4000 lat p.n.e., pokazując

¹ Piotr Kaczanowski, Kozłowski Janusz Krzysztof, Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.), Kraków 1998, s. 40.

jak płynne i umowne są okresy historii naturalnej człowieka. Tak właśnie było z okresem epoki kamienia ok. 2200 – 2100 lat p.n.e., który czasem ma w nauce określenie eneolitu. Istniały wtedy obok siebie grupy dysponujące różną technologią, kamieniem lub miedzią, oraz organizacją społeczną.

Najstarszymi na obszarach nadwiślańskich i nadszańskich sąsiadujących z obecnymi ziemiami gminy Gorzyce były kultury mierzanowicka, trzciniacka, oraz grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej². W widłach Wisły i Sanu właśnie grupa tarnobrzeska jest reprezentowana najliczniej. O ile dwie pierwsze kultury są datowane na lata 1800-1450 i 1450-1200 p.n.e., czyli na I i II okres epoki brązu, kultura łużycka wyodrębniła się i zaczęła pozostawiać ślady w III okresie, a ciągłość jej występowania przypada na ok. 1200-300 r. p.n.e. Do najważniejszych stanowisk archeologicznych przypisywanych tej kulturze z obszaru gminy Gorzyce należą cmentarzyska w Furmanach, samych Gorzycach (ok. 177 w r. 1980), Sokolnikach i Trześni, przy występowaniu ich także w ościennych Grębowie, Sobowie, Zaleszanach i innych, oraz osadach w Turbii i Woli Rzeczyckiej³. Teren między Nagnajowem (na południe od Tarnobrzega) wzdłuż Wisły aż do rzeki Łęg stanowił zwarty obszar osadniczy kultury łużyckiej. Obszar ten, stopniowo się rozrastający za San, pozostawał jedynym zasiedlonym w tej części Puszczy Sandomierskiej⁴. Niezmiennie stanowił, ze względu na transportowe aspekty Wisły obszar bogaty i twórczy, na co wskazują badania archeologiczne. Poświadczają także liczne kontakty z ludami zamieszkującymi dalsze ziemie, jak Scytowie, których różne wyroby znaleziono nad Sanem. Znaleźiska kultury pomorskiej, która zastąpiła łużycką znaleziono w Dzikowie i Chmielowie, a także w Błoniach, naprzeciw Tarnobrzega przez Wisłę. W Błoniach także znaleziono dowody wpływów celtyckich oraz bytności kultury przeworskiej⁵. W tym okresie, pierwszych 400 lat naszej ery, źródła historyczne wymieniają już ludy zamieszkujące tereny Polski z nazwy, byli to Lugiowie i Wenedowie. Tą drugą nazwą Skandynawowie oraz Niemcy określali Słowian w ogóle, natomiast Finowie, Estończycy i Łotysze Rosjan. Poza znajomością nazw plemiennych, liczne luźne oraz zgromadzone w skarbach monety rzymskie świadczą o połączeniach handlowych. Kultura przeworska znała żelazo, którego używała i którym handlowała. Na wielu stanowiskach, choć poza interesującym nas obszarem, członkowie tej wspólnoty zajmowali się także wytopem, a także poznali koło garncarskie. Osadnictwo było intensywne, zwłaszcza w późniejszym czasie, ale wobec słabszych gleb główną rolę odgrywała hodowla. Prężna kultura i gospodarka zostały jednak zniszczone gdy kolejne plemiona koczowniców falami przesuwali się przez Europę, w tym Polskę południową, zmieniając lub niszcząc lokalne struktury. Choć lokalna społeczność między Wisłą a Sanem była bitna, o czym świadczy bardzo duża procentowo ilość grobów wojowników, nie oparła się kolejnym najazdom⁶. Oczywiście wędrowki miały miejsce także wcześniej, z podobnym skutkiem, ale dopiero okres krwawych najazdów trwający

² Kazimierz Moskwa, Epoka brązu i pierwsze stulecia epoki żelaza w zasięgu Puszczy Sandomierskiej [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś. Zbiór rozpraw i artykułów pod redakcją Józefa Półciwarka, Rzeszów 1980, s. 13.

³ Moskwa [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 17.

⁴ Moskwa [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 26.

⁵ Rudolf Jamka, Epoka żelaza w widłach Wisły i Sanu od około 400 r. przed n.e. do 600 r. n.e. [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 40.

⁶ Jamka [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 53.

między V a VII w. ukształtował zręby dzisiejszej Europy. W tym czasie także na arenę weszli właściwi Słowianie, protoplaści narodów obecnie zamieszkujących Europę środkową i wschodnią. Okres ten także charakteryzował się zmianami klimatycznymi, zwiększeniem wilgotności, oraz w konsekwencji rozrostem i zagęszczeniem pokrywy leśnej Puszczy Sandomierskiej⁷. Zalesienie zaczęło wzrastać by osiągnąć swoje maksimum między X a XIII w. Gęste lasy działały jak bariera przed najazdami, które można było sforsować uciążliwym marszem, lub rzekami⁸.

W okresie plemiennym, z wejściem Słowian na arenę Europy Wschodniej a przed przyłączeniem do państwa piastowskiego, tereny między Wisłą i Sanem, oraz na północ i wschód od tych rzek przypisywano plemieniu Lędzian, wymienianym w dziełach historycznych okresu⁹. W kontrze, interesujący nas teren mógł także należeć do plemienia Sandomierzan¹⁰. Dokładny zakres terytorialny nie jest możliwy do wytyczenia, ale przypuszcza się, że w pewnym momencie mogli pojawić się tu od zachodu Wiślanie. Pewnych problemów nastęrcza też przynależność do państwa Piastów. Polanie jako zdobywcy pojawili się tu zapewne przed 981 rokiem¹¹. Okolice Gorzyc mogły stanowić rubież państwa piastowskiego do ok. 990 r., kiedy jak się uważa, Bolesław Chrobry zdobył na Wiślanach Kraków. Wraz z wejściem tych ziem do przyszłej Polski, znalazły się one administracyjnie w księstwie, a następnie w województwie sandomierskim¹².

b) ŚREDNIOWIECZE

Dość silne osadnictwo przedhistoryczne zanikło i puszcza weszła w okres wczesnofeudalny dość wyludniona¹³. Tereny były omijane przez drogi ze wschodu na zachód, które szły południem na Kraków, lub północą przez Zawichost do Sandomierza i dalej. Sytuacja zmieniła się dopiero w XIV w., już jakiś czas po zabezpieczeniu granicy wschodniej poprzez przyłączenie Rusi Czerwonej do Polski i ustaniu obehwładniających najazdów tatarskich, charakter ochronny puszczy zaczął w tedy ustępować. Rzadsze lasy wzdłuż rzek stały się źródłem drewna dla nowych osad, które powstawały właśnie nad wodami. Rzeki zawsze nadawały kierunek kolonizacji, w tym wypadku były to Wisła, San i Łęg. Oczywiście teren Puszczy Sandomierskiej nie był dziewiczym, niezamieszkałym obszarem. Polanie zdobywszy ziemie między Wisłą a Sanem podbili lokalną ludność i skolonizowali tereny jeszcze niezajęte przez tubylców.

Puszcza dzieliła się na trzy okręgi, z których nas interesujący, z zarządem w Gorzycach sąsiedował z okręgiem miechocińskim. Wszystkie okręgi podlegały kasztelanowi

⁷ Antoni Kunysz, Wczesnośredniowieczne osadnictwo w widłach Wisły i Sanu (VI-XIII w.) [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 58.

⁸ Maria Dobrowolska, Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem, Kraków 1931, s. 6.

⁹ Kunysz [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 102.

¹⁰ Stanisław Szczur, Historia Polski. Średniowiecze, Kraków 2002, s. 35.

¹¹ Gerard Labuda, Mieszko I, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 51.

¹² Stanisław Arnold, Podziały administracyjne woj sandomierskiego, Kielce 2001, s. 6.

¹³ Roman Reinfuss, Problem kultury ludowej Lasowiaków [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 108.

sandomierskiemu, a w czasach czeskich i później staroście grodowemu sandomierskiemu¹⁴. Klucz kilku wiosek stanowił najniższą jednostkę administracyjną, którą zarządzał włodarz. Gorzyce, jako najstarsze na terenie między Wisłą a Sanem, najprawdopodobniej były siedzibą lokalnego opola, które z kolei było odpowiedzialne za bezpieczeństwo podróży.

Wiele wiosek nad Wisłą stanowiło zaplecze służebne dla Sandomierza, jednego z głównych grodów w państwie¹⁵. Większość z nich posiada nazwy służebne lub miejscowe. I tak Trześń, (Trześnia, Czreśnia) od czereśni, Gorzyce, jak twierdzi Rawski, mogły być strażnicą, wraz z Wrzawami stać na przedpolu sandomierskim i dawać znaki ogniem i dymem (gore) oraz dźwiękiem (wrzawa) o nadchodzącym niebezpieczeństwie¹⁶. Ważnym elementem osadniczym poza nowymi wsiami rolniczymi i służebnymi, były osady myśliwskie, często usytuowane blisko rzek, oraz zwarte, w których mieszkali łowczy, zaopatrujący w mięso i futra książęcy Sandomierz. Na terenie gminy tacy łowczy mieszkali np. w Sokolnikach¹⁷. Między wyżej wymienionymi osiedlali się, także na terenie puszczy kolejni koloniści, których zwarte osady były nazywane od imiennie. Od czasów Kazimierza Odnowiciela królewskie i książęce ziemie zaczęto nadawać rycerzom, a proces ten wprowadził powszechnie Bolesław Krzywousty. Nadawane na prawie rycerskim wsie miały być zapleczem dla armii, której władcy już nie potrzebowali lub nie mogli ze względów finansowych trzymać w grodach cały czas. Za ziemię rycerz zobowiązywał się stawiać wraz ze swoją drużyną w razie wojny. Proces ten zachodził w całym kraju, a poszczególnym rodom nie nadawano wsi w sąsiedztwie, by nie wzmacniać ich na danym terenie za bardzo, a jednocześnie mieć popleczników wszędzie. Na terenie gminy Gorzyce, takimi nadaniami była Trześń, o czym świadczy obecność parafii, choć już istniały parafie w ościennych Gorzycach i Wielowsi. Właściciele tych ostatnich, Leliwici z Tarnowa stali się później panami na Trześni. Wrzawy nadano rodowi Dębno, a Motyczany wraz z Zaleszanami Rawiczom, lub Kościeszom (Sterzegomitom), którzy panowali tam w czasach Długosza.

Najazdy w XIV w. były przyczyną sprowadzenia kolonistów z zachodu i odbudowy wiosek na prawie niemieckim. Nowe prawo czyniło chłopów dziedzicznymi i wolnymi użytkownikami ziemi, od której płacili czynsz i odrabiali pańszczyznę na rycerskim folwarku, której wymiar jednak w XIV w. nie był tak uciążliwy jak w późniejszych czasach. Zaczęli podlegać sołtysowi w sprawach sądowych. M. in. osada łowiecka Sokolniki została uporządkowana, we wsi pozostał jeden łowczy, który wolny od danin także dostał jeden łan ziemi, podobnie jak zwykli chłopci.

Gorzyce były własnością królewską i podlegały, podobnie jak całość królewszczyzn i Puszcza Sandomierska starostwu sandomierskiemu¹⁸. Duże dochody ze wsi i całej okolicy czerpała parafia, do

¹⁴ Józef Rawski, *Piastowskie dzieje Puszczy Sandomierskiej. Gorzyce, strażnice graniczne pierwszych Piastów*, Tarnobrzeg 1997, s. 58.

¹⁵ Rawski, *Piastowskie...*, s. 15.

¹⁶ Rawski, *Piastowskie...*, s. 16.

¹⁷ Rawski, *Piastowskie...*, s. 21.

¹⁸ Rawski, *Piastowskie...*, s. 59.

której należał młyn, a z początku także most i myto z niego na Wiśle i Trześni, jak wtedy zwano Łęg¹⁹. Pierwszy kościół powstał zapewne ok. 1138 r., natomiast parafia była fundacją książęcą. Gdy łowiecka siedziba księcia, na pobliskim Zalesiu została w tyle za oddalającą się puszcza, została oddana wraz z przeprawą w Kamieniu Mściwojskim w ręce Adama z Gorzyc w 1439 r. Król Kazimierz Wielki zbudował wcześniej nową siedzibę myśliwską w Przyszowie - murowany dworek z wieżą²⁰. W Gorzycach znajdował się zarząd dóbr stołowych sandomierskich, natomiast w czasie rządów Jagiełły do Przyszowic przeniesiono zarząd wschodnich i południowych terenów puszczy.

Parafia Gorzyce powstała zapewne po 1138 r., gdy książę Henryk wszedł w posiadanie dzielnicy sandomierskiej²¹. Najprawdopodobniej w tym czasie pokrywała się z terenem opola i wschodniej administracyjnej części puszczy. W bezpośrednim sąsiedztwie kolejnymi parafiami były Wielowieś (1215), powstałe po najeździe tatarskim 1241 r. Trześń, prywatna inicjatywa nieznanego rodu (Trześń i Sokolniki), Zaleszany, prywatna fundacja Rawiczów/Strzegomia i Wrzawy, także prywatna fundacja z 1271 r. Dopiero w 1326 r. pojawia się wzmianka o franciszkanach w kościele na Pączku Gorzyckim, skąd była prowadzona lokalna ewangelizacja²². Kościół pw. Św. Wita był posiadaczem ziemi w Zawislińskim Kamieniu, a także dochodów z królewskich w Zbigniewa, Jaszkowic, Dziekanowic, Zborówki, Ulbin, przewozu w Ujściu i różnych dzierżaw. W tym czasie do parafii Gorzyce należały Motycze, parafii Trześń Sokolniki, Grębów (1. poł. XIV w.), Nabrzeże, Zakrzekowice i Ostrówek, a do Wrzaw przysiółki wrzawskie oraz Pniów i Żabno.²³

Wrzawy, jako Wreucici występują pierwszy raz w dokumencie z 1294 r.²⁴ Osadę na prawie rycerskim otrzymał komes Stefan Węgier, zasłużony poddany króla czeskiego. Dokument ten i następny z 1300 r. stwierdza dwie osady, zapewne drugą były Gorzyce, ponieważ przeprawy kamiennej z nich dotyczyły przywileje dla Stefana Węgra. Nazwa miejscowości, utrwalona w XV w. zapewne odnosiła się do wrzącej, czyli kotłującej się wody rzeki, lub nazwy osobowej. Nazwa mogła się także odnosić do wrzawy, jaką podnosiła załoga strażnicy wypatrywszy wrogów. W XV w. wieś należała do Sienieńskich herbu Dębno, których włości, dość skupione, rozciągały się poza dzisiejszy obszar gminy Gorzyce. XVIII wieczny dokument stwierdza, że to ród Dębno fundował wieś, w której parafia została eregowana w 1271 r.²⁵ Drewniany kościół wrzawski pw. św. Wawrzyńca, Stanisława i Katarzyny stał na Górze Plebańskiej już w XII w., a parafia obejmowała rozległy teren na wschód od ówczesnego biegu Sanu, wraz z Żabnem²⁶. W średniowieczu Wrzawy od Gorzyc oddzielał San, który z czasem dopiero przesunął się na północ. Pod koniec XV w. w skład parafii wchodziły płacące plebanowi Białkowice, Goczałkowice, Ocierzchowa, Sadowia, oraz

¹⁹ Benedykt Budziło, Krzysztof Budziło, Gorzyce dawniej i dziś, Gorzyce 2006, s. 15.

²⁰ Rawski, Piastowskie..., s. 58.

²¹ Rawski, Piastowskie..., s. 65.

²² Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 12.

²³ Rawski, Piastowskie..., s. 67.

²⁴ Benedykt Budziło, Gorzyce i Wrzawy. Zarys dziejów, Kraków 2000, s. 24.

²⁵ Marta Michałowicz-Kubał, Grzegorz Kubał, Miejscowości Gminy Gorzyce na przestrzeni wieków, Krosno-Targowiska 1998, s. 27.

²⁶ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 25.

będące jej własnością folwarki w Gliniku i Bystrzejowicach, te ostatnie leżały w parafii Chobrzany²⁷. W połowie wieku wieś należała do Andrzeja z Sienna herbu Dębno. Dziesięcinę i inne należności parafia pobierała z Goczałkowic i Sadowi, współwłasności Andrzeja Senieńskiego i Jakuba Koniecpolskiego. Ponadto dziesięciny z folwarków Sienieńskiego w Niekieszalkach i Jakuba Lipnickiego w Bystrzejowicach, oba w parafii Pniów. W 2. połowie wieku powstał filialny, następnie przekształcony w parafialny kościół w Pniowie, do którego włączono wsie Sadowie, Orzechów i Woliczę. Sokolniki w dokumentach pojawiają się pierwszy raz w 1191 r. jako uposażenie kościoła św. Marii w Sandomierzu²⁸. Choć wieś była, na co wskazuje nazwa osadą łowiecką została oddana kościołowi, którego jurysdykcji i prawom podlegała, także w kwestii sądowej. Później jednak została częścią dóbr starostwa sandomierskiego. W Trześni kościół pw. św. Mikołaja, mający przejąć rolę parafii po najazdach tatarskich zapewne był, jak mu podobne solą w oku ościennych jednostek w Gorzycach i Wielowisi. W dokumentach z początku XIV w. lokalnego kapłana nazywa się kapelanem a nie rektorem lub plebanem²⁹. W połowie wieku właścicielami wsi był Pełka z Galowa, jako drugi po ojcu, należy więc przyjąć że ród był fundatorem wsi. Stała się ona w 1365 r. przedmiotem zastawu, a następnie została sprzedana w 1379 r. Janowi Tarnowskiemu, który przeniósł ją na prawo niemieckie. Po Janie wieś przejął najmłodszy syn Tarnowskiego, Spytko. Do parafii należały wsie Nadbrzezie, Zarzykowice i Sokolniki.

Poza rzekami, stanowiącymi naturalne drogi istniały trakty lądowe, gościniec lubelski po drugiej stronie Sanu, oraz trasa ruska lub sandomierska. Przewóz na Wiśle funkcjonował dla Sandomierza, aż do wybudowania mostu przy Trześni³⁰. Wysokie mostowe skłaniało jednak do korzystania ze starego przewozu. Przejście przez mosty prowadzące do Sandomierza regulowało prawo przymusu drogowego i składu z 1286 r., które nakazywało kupcom z Węgier i Rusi, oraz idącym w kierunku odwrotnym przechodzić przez miasto i się w nim wystawiać. By to umożliwić potrzebna była przeprawa przez Wisłę, a ta istniała w Kamieniu Mściwojskim i należała do parafii gorzyckiej. Dopiero w XIV w. Sandomierz wybudował most łączący miasto z włościami w Nadbrzeziu. Myto wynosiło tam 2,5 grosza od konia. Nowa droga stała się obligatoryjną, a ze starym traktem łączyła się po przebyciu Trześni oraz rzek Trześniówce i Łęgu (w tedy Trześni) w Gorzycach³¹. Oba mosty należały do parafii lokalnych, a myto wynosiło pół grosza od konia, 12 od wozu i 4 denary od krowy. Przejście przez Kamień Mściwojski do Gorzyc i Sandomierza wykorzystywali oficjale i biedniejsi, ale skoro nie przynosiło ono dochodów, wójt gorzycki (w Zalesiu) został zwolniony z obowiązku służby wojskowej w 1515 r. byle utrzymał je w dobrym stanie³².

²⁷ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 27.

²⁸ Michałowicz-Kubał, Miejsowości..., s. 22.

²⁹ Michałowicz-Kubał, Miejsowości..., s. 23.

³⁰ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 14.

³¹ Rawski, Piastowskie..., s. 55.

³² Rawski, Piastowskie..., s. 56.

Puszcza, choć była terenem dzikim z nielicznymi osadami była administrowana. Poza osadami łowczymi, które z czasem stały się wioskami, ustanawiano łany łowcze i w pewien sposób nadzorowano wypalanie i usuwanie lasu w inny sposób. Zajmował się tym urząd w Miechocinie, drugiej po Gorzycach najstarszej parafii w okolicy, z XII w.³³

Interesujące nas tereny były przez bliskość bogatego i ważnego Sandomierza narażone na ataki. W 1142 r. mógł te ziemie najechać książę kijowski Wsiewołod, wspomagający Władysława II³⁴. Może to być związane z ukryciem skarbu monet w Zaleszanach, stykających się z gminą Gorzyce od wschodu. Zapewne najazdy mongolskie wyrządziły wiele szkód w widłach Wisły i Sanu, jak miało to miejsce na innych terenach najechanych przez Mongołów. Poza tym każda z wypraw łupieszczych kierowała się na Sandomierz, a tuż pod nim w Kamieniu Mściwojskim istniała przeprawa. Przez cały XIII w. ludność miejscowa mogła chować się z dobytkiem w puszczy, co tłumaczyłoby bardzo szybką odbudowę i Sandomierza i okolic, zwłaszcza, że po pierwszym najeździe tatarskim na Sandomierszczyznę wyprawiał się Konrad Mazowiecki i zapewne miał jeszcze co plądrować. Poza tym ówczesna okolica Trześni, bagnista sprzyjała obronie, nawet Tatarzy, którzy ścigali ludność w lasach z psami omijali tereny podmokłe³⁵. Kolejny w 1376 r. najazd, tym razem Litwinów i Rusinów pustoszy Powiśle i Posanie, zmuszając do ponownej odbudowy wiosek. Właśnie najazdy skutkowały lokacją starych, oraz nowych wsi na prawie niemieckim³⁶.

Rok 1474 r. zapisał się wydzieleniem z województwa sandomierskiego nowego województwa lubelskiego, które objęło także Wrzawy³⁷, teraz włączone do powiatu urzędowskiego nowego województwa.

Szkolnictwo na terenie gminy datuje się na okres XIII w. Zgodnie z zaleceniami soboru laterańskiego z 1215 r. przy katedrach i parafiach miały być tworzone szkoły do nauki łaciny, rachunków oraz katechizmu i śpiewu³⁸. Z tzw. triwium jako podstawą programową, choć nie w pełni realizowaną szkoły parafialne były pierwszymi na terenie i rozpoczynały tradycje szkolnictwa. Ciągłość szkół parafialnych najpewniej została zachowana od średniowiecza do okresu staropolskiego w Gorzycach i Wrzawach³⁹.

c) OKRES STAROPOLSKI

Administracja Puszczy Sandomierskiej zmieniała się szybciej, dostosowując się do czasów i potrzeb niż administracja państwowa. Dostosowywano ilość i zasięg odcinków puszczy, siedziby

³³ Rawski, Piastowskie..., s. 42.

³⁴ Kunysz [w:] Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś..., s. 104.

³⁵ Rawski, Piastowskie..., s. 36.

Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 18.

³⁶ Rawski, Piastowskie..., s. 36.

³⁷ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 31.

³⁸ Mirosława Chamcówna, Szkolnictwo wiejskie do czasów Komisji Edukacji Narodowej [w:] Historia chłopów polskich, t. 1, Warszawa 1970, s. 469.

³⁹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 26.

przenoszono, a tereny dzielono, by w okresie staropolskim administracja przeszła w postać urzędników leśnych oraz „custodes silvarum” mających pilnować porządku na terenie królewskiej puszczy, w czym zastąpili łowczych⁴⁰.

Gorzyce i okolice były własnością starostwa w Sandomierzu, które posiadało tam folwark, obok folwarku plebańskiego. Gospodarczo natomiast wieś podlegała folwarkowi mąkoszyńskiemu⁴¹. Mieszkańcy okolic przeprawiali się do Mokoszyna do pracy przez przejście w Kamieniu Mściwojskim. Ich powinności wynosiły w XVI w. 1 dzień, a w XVII w. 4 dni z łana. Chłop mógł odrobić pańszczyznę także wynajmując swojego zastępcę, ale w praktyce obciążenia były szersze i bardzo uciążliwe⁴². W 1506 r. król Aleksander jeszcze bardziej zintegrował wieś z Sandomierzem, zmieniając status parafii gorzyckiej. Niezależna i bogata parafia została oddana kolegiacie sandomierskiej, która od tego momentu wyznaczała nowego proboszcza⁴³.

Zalesie, choć istniało jako dworek myśliwski władców, dopiero z nadania w 1549 r. przez Zygmunta Augusta dla Wojciecha Pirockiego stało się zaczątkiem folwarku, a później wsi. Nadanie obejmowało młyn, który, jak i dwór był początkowo częścią Gorzyc⁴⁴.

XVI w. to czas pewnego ruchu u chłopów, których obciążenia nadawane przez dwór i przezeń egzekwowane doprowadziły do niepokojów. Poza zbiegostwem chłopów, mogli się oni także dopominać swoich praw, lub załagodzenia sytuacji w sądzie, co też za panowania Stefana Batorego uczynili, pozywając starostę sandomierskiego, Andrzeja Firleja, właściciela klucza Przyszowskiego. Skarga została pozytywnie rozpatrzona przez króla na sejmie 1582 r.⁴⁵

Ten sam okres zaznaczył się jako narodziny nowych prądów w chrześcijaństwie, które ostatecznie oddzieliły się tworząc własne odłamy religijne. W czasie reformacji polska szlachta korzystając z wolności i dość dużej tolerancji przyswajała je sobie, przechodząc głównie na kalwinizm. W okolicy pozyskali wiele świątyń, m. in. Baranów, ale przypuszcza się, że w ich rękach znalazła się również świątynia we Wrzawach⁴⁶. Parafia ta w 1600 r. przy podziale archidiakonatu sandomierskiego znalazła się w archidiakonacie zawichojskim, natomiast Gorzyce i Trześć w dekanacie rudnickim.

XVII stulecie, wiek chwały polskiego oręża był jednocześnie czasem wielkiego wyniszczenia i cierpienia. Jako dobra królewskie, starostwo, w tym Gorzyce zostały złupione przez rokoszan Zebrzydowskiego w 1606 r.⁴⁷ Całe sandomierskie nawiedziła zaraza w latach 1652-1653, natomiast w

⁴⁰ Rawski, Piastowskie..., s. 42.

⁴¹ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 36.

⁴² Jadwiga Muszyńska, Gospodarstwo folwarczne w starostwie sandomierskim 1510-1663, Kielce 1984, s. 35.

⁴³ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 18.

⁴⁴ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 36.

⁴⁵ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 21.

⁴⁶ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 41.

⁴⁷ Muszyńska, Gospodarstwo..., s. 78.

1655 r. nastąpił potop szwedzki⁴⁸. Różne koleje losu zmusiły w 1656 r. króla szwedzkiego Karola Gustawa do odwrotu tak, że dotarł z początkiem roku do Rudnika. Cały czas ścigany i atakowany przez wojska hetmana Stefana Czarnieckiego ostatecznie stanął w widłach Wisły i Sanu. Od południa zablokowany przez przepływające się przez Wisłę wojska Jerzego Lubomirskiego i stojące za Sanem Pawła Sapiehy, ostatecznie oszańcował 30 marca 1656 r. teren między Gorzycami a Zaleszanami i Zalesiem. Pozostałości bastionu z działami do dziś możemy zobaczyć w Motyczu Szlacheckim. Ostatecznie szwedzki władca musiał się wyrwać z oblężenia i poprzez most przeniesiony z Nadbrzezia a rozpięty między Gorzycami i Wrzawami na ówczesnym Sanie wycofał się w kierunku Warszawy. Niestety w następnym roku te ziemie nawiedziły wojska siedmiogrodzkie Rakoczego, sojusznika szwedzkiego, dopełniając dzieło zniszczenia i wyludnienia. Jednak Rakoczemu lokalni mieszkańcy zdołali jeszcze odplącić. Niszcząc prom w Czekaju odcięli część wojsk siedmiogrodzkich a następnie zadali im duże straty. W tej akcji brali udział mieszkańcy Radomyśla, Wrzaw, Skowierzyna, do których dołączyli atakując cofających się mieszkańcy Antoniowa, Pniowa, Dąbrówki, Chwałowic, Popowic i Witkowic⁴⁹. Lata następne były tylko iluzoryczną ciszą przed burzą, która rozgorzała z początkiem nowego wieku. Król August II Sas wplątał kraj w kolejną wojnę ze Szwecją. Ci, odnosząc kolejne sukcesy zdecydowali się obsadzić tron Rzeczypospolitej swoim królem, na którego wybrali Stanisława Leszczyńskiego.

Wobec sukcesów skandynawskich, szlachta zjechała na sejm w okolice Gorzyc, między Górę Plebańską a Wrzawy, by ustalić dalsze swoje działania, których wynikiem stało się późniejsze zawiązanie konfederacji popierającej króla Augusta. 17 sierpnia 1702 r. nastroje ziemian obróciły się przeciw wojewodzie kaliskiemu, Feliksowi Lipskiemu, posłańcowi króla do Szwedów, który właśnie zdawał sejmowi relację, gdy wśród okrzyków zarzucających mu zdradę został ugodzony szablami przez kilku zebranych. Wojna z potężnym sąsiadem i prywatnie nie ustępująca nawet w takich chwilach ściągnęły widmo wojny domowej nad kraj. Województwo sandomierskie jako już niepewny stronnik Sasa zostało najechane w 1707 r. przez 12 tysięcy Kozaków księcia Wołkowskiego i hetmana Sieniawskiego. W następnym roku wróciła zaraza. W walkach ucierpiał kościół w Gorzycach, który odbudowano i ponownie konsekrowano w 1679 r.⁵⁰ Zawiązywane w okolicy grupy wojska stały się dziesięć lat później jednym z załączków przyszłej konfederacji tarnogrodzkiej⁵¹.

Z późniejszym okresem mieszkańcy wideł Sanu i Wisły doświadczyli tylko pogoni konfederatów barskich, których małopolska gałąź zawiązała się w Muszynie, a których Rosjanie ścigali przez okolice Gorzyc⁵².

⁴⁸ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 30.

⁴⁹ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 46. i kolejne.

⁵⁰ Michałowicz-Kubal, Miejsowości..., s. 52.

⁵¹ *Gorzycy* [:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. II, Warszawa 1881, s. 734.

⁵² Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 52.

Z wojnami Polski i Rzeczypospolitej związana jest unikatowa różnorodność mieszkańców Puszczy Sandomierskiej, którą po wojnach już od średniowiecza kolonizowano osadzając jeńców, a więc Szwedów, Węgrów, Wołochów, Kozaków i Tatarów, co pozostawiło ślady także w lokalnym nazewnictwie.

W połowie wieku w okolicy powstała nowa wieś Furmany, fundacja Tarnowskich, do których należały także Poręby Furmańskie, obecnie w gminie Grębów⁵³.

Koniec epoki to zmiana właściciela Gorzyc, którym został w przybliżeniu w 1782 r. Konstanty Wiktor, który wykupił folwark gorzycki.⁵⁴

d) OKRES POROZBIOROWY

Po pierwszym rozbiore w 1772 r. właściciele ziemscy z Rzeczypospolitej mający majątki w Puszczy Sandomierskiej pozostali na nich na zasadzie konwencji między Rzeczypospolitą a państwem Habsburgów, oraz innymi zaborcami⁵⁵. Natomiast królewszczyzny stały się własnością rządu wiedeńskiego i były administrowane przez naczelnego dyrektora w Nisku, któremu podlegały trzy sekcje, w Grębowie, Chmielowie i Mokrzyszowie, każda z komisarem starostwa sandomierskiego. Sekcja grębowska, obejmująca wioski Grębów, Sokolniki, Jamnicę, Wydrzę stała się po 1835 r., po sprzedaży dóbr leśnych przez rząd wiedeński własnością Jana Rocha-Dolańskiego. Dawne klucze dóbr królewskich były administrowane przez prefektury dóbr kameralnych. Generalnym leśniczym nowego starostwa z siedzibą w Sokolnikach został Jan Falkenfeld-Cienciewicz, choć swój urząd połączył z sołectwem sokolnickim, które kupił lub dostał w zastawie od poprzedniego, jeszcze z nadania przedrozbiorowego, właściciela. W 1773 r. rząd wiedeński przejął wszystkie ziemie kościelne, administrowane zza granicy, oraz klasztorne, o ile klasztor nie prowadził jakiejś działalności uznanej za pożyteczną, np. szpitala. Dotyczyło to więc Motycza Poduchownego (ziemi kolegiaty sandomierskiej)⁵⁶. Parafie terenu obecnej gminy weszły w skład dekanatu rudnickiego, od 1783 r. natomiast nowej diecezji tarnowskiej, która przejęła m. in. dawne południowe tereny województwa sandomierskiego. Następnie w 1786 r. przeniesiono je do diecezji przemyskiej, a 1793 r. połączono w dekanacie miechocińskim. Przełom wieków dla parafii gorzyckiej nie był wesoły. Kościół spłonął w 1794 r., podobno zajął się od podpalonej stodoły⁵⁷. Stary kościół znajdował się na Pączku, i tam też nową świątynię chciał postawić proboszcz. Poparli go okoliczni parafianie, przeciw którym postawił się dziedzic gorzycki, Konstanty Wiktor, chcący nowego kościoła bliżej, a za nim mieszkańcy Gorzyc i Motycz. Spór rozstrzygnęły władze austriackie i kościół stanął w 1828 r. na „psim polu”, gdzie wcześniej mieszkał łowczy.

Administracyjnie z początku nie wprowadzono żadnych zmian, także w nazewnictwie. Tereny I zaboru podporządkowano w 1772 r. gubernium we Lwowie jako kraj koronny o nazwie Królestwo

⁵³ Rawski, Piastowskie..., s. 82.

⁵⁴ Waldemar Prarat, O Gorzycach i Wrzawach słów kilka [w:] Bitwa pod Wrzawami 12 czerwca 1809. W 200. rocznicę wydarzeń, pod red. Waldemara Prarata, Wrzawy 2009, s. 11.

⁵⁵ Rawski, Piastowskie..., s. 48.

⁵⁶ Michałowicz-Kubał, Miejsowości..., s. 59.

⁵⁷ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 74.

Galicji i Lodomerii. Ziemie podzielono na 6 cyrkułów i 19 okręgów, w tym okręg leżajski cyrkułu pilzneńskiego, gdzie leżały Gorzyce. W 1782 r. z okręgów powołano 18 cyrkułów⁵⁸, a interesujący nas teren został przypisany do cyrkułu rzeszowskiego. Najniższymi jednostkami administracyjnymi były gromady, zwykle składające się z jednej wsi, której reprezentantem był sołtys, oraz z dominium, czyli dworu, który sam musiał opłacać urzędnika zaufania rządu austriackiego, justycjariusza, w okolicy jeden urzędował w Charzewicach (do niego przypadały Wrzawy, drugi w Dzikowie (pod sobą miał klucz Tarnowskich)⁵⁹. Gminy stanowiły przeważnie jedną wieś, kilka, jeśli były mniejsze i tak Furmany włączono do gminy Żupawy, natomiast Fantazję do Zaleszyn⁶⁰. Rok 1855 przyniósł kolejne zmiany administracyjne, powołano powiaty, tu powiat tarnobrzesci w obwodzie rzeszowskim⁶¹, które stały się ważnym ogniwem władzy, natomiast system dominiów zniesiono, równając dwory, czyli posiadłości, z gromadami. W 2. połowie XIX wieku największa gmina, Wrzawy, składała się z Wrzaw, Goczałkowic, Sadowia i Kawęczyna, połączono Sokolniki z Orłiskami, Pogonią, Trześń z Tarnówką, Gorzyce z Pączkiem i Przybyłowem, Furmany z Porębami, Zalesie Gorzyckie z oddaloną Fantazją, Motycze Poduchowne stanowiły osobną gminę⁶².

Polityka austriacka wobec chłopów, choć miała być nastawiona na ich ekonomiczne podźwignięcie i osłabnie szlachty, przyczyniła się do ogólnej słabości, która uderzyła we wszystkich. Pokazuje to powódź 1786 r., gdy Wisła i San zalały całą okolicę, pozbawiając środków do życia i jedzenia okoliczną ludność. Obciążenia podatkowe i nowość jaką był pobór rekruta dla wojowniczego państwa skłaniały chłopów do buntów i łatwo udzielanej pomocy wojskom polskim w czasie wojen napoleońskich⁶³. Lokalna szlachta także brała czynny udział w walkach, a jedną ze sztandarowych postaci był Kalikst Horoch, dziedzic Wrzaw, czynny uczestnik walk powstania listopadowego, za co został odznaczony złotym krzyżem *Virtuti Militari*⁶⁴. Po powstaniu był uosobieniem pracy u podstaw, wyprzedzając epokę, czynnie angażując się w wyplenienie analfabetyzmu, oraz dbając o materialne i socjalne bezpieczeństwo mieszkańców swojej okolicy. Wtórowali mu Dolańscy w Sokolnikach.

Tereny między Wisłą a Sanem okazały się znów areną walk wraz z nastaniem XIX stulecia. Wojny napoleońskie toczyły się w około, ale rok 1809 przyniósł bezpośrednie zetknięcie się z walką. Kolejne po przerwie starcie Francji z koalicją skłoniło w kwietniu Austrię do ataku na Księstwo Warszawskie, młode państwo zależne od Francji, a będące namiastką państwowości za którą ochoczo bić się chcieli Polacy. Utworzone zaledwie dwa lata wcześniej, w 1807 r. zostało zaatakowane przez 30 tysięcy żołnierzy VII korpusu arcyksięcia Ferdynanda d'Este. Głównodowodzący wojskami warszawskimi książę Józef Poniatowski, po raczej nierozstrzygniętych bitwach i stracie Warszawy,

⁵⁸ Kalinka Walerian, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Paryż 1853, s. 2.

⁵⁹ Michałowicz-Kubał, *Miejscowości...*, s. 57.

⁶⁰ Michałowicz-Kubał, *Miejscowości...*, s. 61.

⁶¹ Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie. Po rozbiorach*, t. IV, Lwów 1920, s. 229.

⁶² Michałowicz-Kubał, *Miejscowości...*, s. 75.

⁶³ Rawski, *Piastowskie...*, s. 50.

⁶⁴ Michałowicz-Kubał, *Miejscowości...*, s. 62.

zdecydował się na atak na Galicję. Dysponując o połowę mniejszymi siłami, Warszawiacy przedarli się w Lubelskie, które razem z Radomskiem i Kieleckiem tworzyły austriacką Nową Galicję. Zdobywszy Lublin, Poniatowski zaczął oblegać ufortyfikowany Sandomierz. W tym celu przez San przedarł się generał Michał Sokolnicki z brygadą piechoty oraz generał Aleksander Różycki z brygadą kawalerii. Przeprawa nastąpiła w Czekaju i Ulanowie, skąd następnie kawaleria miała natrzeć na Nadbrzezie, co uczyniła po bitwie w okolicy Trześni. Sandomierz skapitulował 18 maja 1809 r.⁶⁵. 24 maja książę Poniatowski założył swoją kwaterę główną w drewnianym dworku Tarnowskich w Trześni (obecnie murowany, zbudowany na wzór poprzednika, przeniesionego do Tarnobrzega), gdzie zaczęła się koncentracja 7,300 żołnierzy. Ogłoszono powstanie Rządu Centralnego Obojga Galicji. Jednocześnie przez Wisłę przeprowił się arcyksiążę Ferdynand i zgromadził ok. 10,000 ludzi pod Baranowem. Wobec przewagi Austriaków, ale z możliwością połączenia się z sojusznikami, choć niechętnymi Rosjanami, książę Poniatowski wycofał się za San do Pniowa i okolic. 12 czerwca gdy Rosjanie zbliżyli się do Sanu, książę postanowił rozpocząć działania zaczepne, sugerując się obawą Austriaków przed Rosjanami. Okazało się jednak, że d'Este sam rozpoczął przygotowania do ataku. Linie polskie biegły od Dąbrowy, przez Pączek do Sanu, Austriacy zajęli Gorzyce. Na podmokłym terenie to Poniatowski miał sprzyjające warunki do obrony. Choć sama bitwa nie została rozstrzygnięta, Sandomierz został zablokowany przez Austriaków, a Rosjanie nie pomogli sojuszniczej armii warszawskiej. 14 czerwca wojska Poniatowskiego stanęły za Sanem, a sam książę próbował wpłynąć na dowódcę rosyjskiego, księcia Golicyna. Ostatecznie dowodzący Sokolnicki poddał Sandomierz 18 czerwca, jednak warunki honorowej kapitulacji pozwoliły mu wyprowadzić żołnierzy⁶⁶. Z końcem czerwca d'Este wycofał się na główny front, co pozwoliło Poniatowskiemu ponownie zająć Sandomierz, a Golicynowi Galicję, której został gubernatorem. Pokój z Schönbrunn przyznał austriackie ziemie trzeciego zaboru Księstwu Warszawskiemu, ale jednocześnie ustalił granicę na Wiśle i Sanie. Krótkie działania wojenne pozostawiły okolicę zdewastowaną. Wrzawy z przysiółkami zostały zniszczone przez wojnę, bezpośrednie sąsiedztwo Gorzyc i Pniowa zdewastowane przez zakwaterowane wojska warszawskie, austriackie i rosyjskie, których łączna ilość jest szacowana na ok. 50,000. Już w lipcu 1809 r. zapanował głód.

Z wojną warszawsko-austriacką, Trześnią i dworem Tarnowskich, którzy gościli księcia Józefa związany jest Aleksander Fredro, wtedy młody oficer, który właśnie tam, 8 czerwca otrzymał nominację na podporucznika⁶⁷.

Innym, zrośniętym już z okolicą był baron Kalikst Horoch, właściciel Wrzaw i spiskowiec⁶⁸. Jako kapitan brał udział w powstaniu listopadowym, na które przybył w oddziałem

⁶⁵ Adam Pankowski, *Z dziejów kampanii wojennej 1809 roku nad dolnym Sanem [w:] Bitwa pod Wrzawami...*, s. 11.

⁶⁶ Pankowski, *Z dziejów kampanii...* [w:] *Bitwa pod Wrzawami...*, s. 20.

⁶⁷ Lucyna Łysiak-Kosowska, *Prawda czy mit o dworku trześniowskim [w:] Bitwa pod Wrzawami...*, s. 25.

⁶⁸ Budziło, *Budziło, Gorzyce...*, s. 51.

lokalnej szlachty galicyjskiej, m. in. Horodyńskimi i Lubomirskimi. Odznaczony złotym Krzyżem *Virtuti Militari*, brał udział w bitwach, wyprawie na Wołyń, poselstwie do Rosjan, a działalność powstańczą zakończył w oddziale generała Ramorino, który ewakuował się do Galicji. Prawdopodobnie upadek powstania i doświadczenia wyciągnięte z kontaktów z ludem w trakcie walk ukształtowały jego postawę społecznika i organizatora. Hrabia Horoch po powrocie od razu wszedł w nowy spisek, którego głową był Józef Zaliwski⁶⁹. Organizując wraz z Walentym Flisem, swoim leśnikiem broń i amunicję wspierał chcących wzniecić nowe powstanie w Królestwie Polskim w 1833 r.

Potem nadeszła wiosna, ogólnoeuropejska rewolucja zwiana Wiosną Ludów. Spiskująca szlachta była solą w oku władz w Wiedniu. Postanowiono rozprawić się z patriotami rękami ich własnych poddanych. Obie grupy miały zatargi, a działania rządu często pogarszały nastroje. Teraz Austriacy postanowili wykorzystać atmosferę i uniemożliwić ruchy przyszłym powstańcom. Jednak tragiczny rok 1846 różnie odcisnął się na różnych terenach. Głośnie i krwawe wydarzenia tarnowskie nie powtórzyły się w okolicy Tarnobrzega, zatrzymując się w okolicy Baranowa i Miechocina⁷⁰. Na ten stan miały wpływ różne czynniki, słabsze oddziaływanie rządu, czasem lepsza polityka lokalnej szlachty, a przede wszystkim negatywne nastawienie chłopów do Austriaków w dawnych królewskich ziemach, gdzie mieli gorsze warunki prawne, niż w majątkach. Koniec rabacji zbiegł się z klęską głodu i nadziejami chłopów na poprawę bytu, może nawet zniesienie pańszczyzny w nagrodę za spokój. Rzeczywistość i przemoc, która została niedawno uwolniona skłoniły ich jednak do siłowego uregulowania swoich zatargów, także między sobą. Powszechne stały się kradzieże, których skutkiem bywały morderstwa. Choć okolice Gorzyc w czasie rabacji, uniknęły fali buntu pozostawały niebezpieczne. Lokalna szlachta dysponowała bezpiecznym miejscem na Brzuzy, w lesie barona Kaliksta Horocha.

I on i właściciel Gorzyc w trakcie podróży do schronu stali się uczestnikami zająć.

Powstanie styczniowe tym razem porwało więcej ludzi z wideł Wisły i Sanu. Do lokalnej społeczności dochodziły informacje od zbiegłych rosyjskich żołnierzy, przemytników, którzy wykorzystali moment pewnej trwogi u austriackich pograniczników i śmiało rozkręcili swoje przedsięwzięcie⁷¹. Same władze w Wiedniu początkowo neutralne, z 1864 rokiem wprowadziły w Galicji stan oblężenia. Powozy rewidowano, podobnie dwory. Przemytnicy nieśli dalej wieści, od spotykanych powstańców, które zmieniły obraz walk. Na odzew patriotyczny odezwali się nieliczni, jak Tomasz Mazur z Gorzyc. Aktywni okazali się rzemieślnicy, jak młynarz Leon Swoboda z Wrzaw. Szlachta ukrywała powstańców, jak Wiktorowie w Gorzycach czy Horochowie we Wrzawach, na których dworze zatrzymał się sam generał Hauke-Bosak i Dionizy Czachowski, naczelnik wojenny województwa sandomierskiego. Wszystko pomimo niebezpieczeństwa ze strony stacjonujących w Gorzycach oddziału konnicy węgierskiej i piechoty austriackiej. W okresie powstania, bardzo zadłużeni Wiktorowie

⁶⁹ Ludwik Zalewski, *Z dziejów partyzantki r.1833 w województwie lubelskim (w setną rocznicę)*, Lublin 1934, s. 1.

⁷⁰ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 46.

⁷¹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 54.

wyjechali ostatecznie do Sandomierza, gdzie pani Wiktor wspomagała powstańców w szpitalu. Sąsiedzi i wierzyciele natomiast przejęli cały majątek galicyjski⁷².

Po wywłaszczeniu i prawnych zmianach stosunków ziemskich w 2 połowie XIX w. nastąpiła pokaźna sprzedaż majątków ziemskich, które często nabywali Żydzi. W 1880 r. Trześń i Furmany należały do Jana Tarnowskiego, choć Tarnowscy jako jedni z nielicznych na przełomie XIX i XX w. sami zaczęli parcelować swoje włości. Nowe nabytki zajęli tylko Dolańscy z Sokolnik, natomiast majątki w Gorzycach przejął Mendel Eckstein, Zalesie Leiba Eckstein, Motycze Poduchowne Rachmil Kanarek. Wrzawy pozostały przy Horochach, ale okoliczne mniejsze działki zostały sprzedane⁷³.

Cesarzowa Maria Teresa w 1774 r. wprowadziła, wzorowany na pruskim program nauczania w szkołach trywialnych (parafialnych) i normalnych⁷⁴. Choć program zmieniał się przez XIX stulecie, niezmiennym pozostał obowiązek szkolny dla dzieci od 5 do 12 roku życia, potem 6-14. Podstawą były zawsze katechizm i fragmenty przedmiotów obracających się wokół monarchii, tak by wychować wiernego poddanego, który miał dużo wiedzieć, spamiętywać nowe, ale nie specjalnie rozmyślać i deliberować nabytą wiedzę. Szkoła parafialna istniała w Gorzycach zapewne od średniowiecza, na pewno od 1604 r., a z przerwami działała w XIX wieku, zamieniona na trywialną. Etatowa szkoła w Gorzycach powstała w 1882 r. dzięki staraniom gospodarczym wójta Adama Grzywacza, Gminnej Kasy Pożyczkowej i lokalnej szlachty. W 1910 r. osobne szkoły powstały w Zalesiu i Motyczach.

Czasy były nowe, powstawały kasy pożyczkowe, chłopci brali kredyty na rozwój podobnie jak kiedyś panowie. Sami właściciele ziemscy nie pozostawali biernymi i jak kiedyś Horoch wspierali gminne społeczności, tak robił Mendel Eckstein. Pierwszą lokalną kasą była miechocińska kasa doktora Antoniego Surowieckiego z 1894 r., a w 1904 r. powstała w Gorzycach kasa „Spółka Oszczędności i Pożyczek w Gorzycach, Stowarzyszenie zarejestrowane z nieograniczoną poręką”⁷⁵, która działała nieprzerwanie przez obie wojny do lat 50. XX w.

Częste wylewy i ich tragiczne skutki skłoniły władze lwowskie do wdrożenia programu obwałowania wylewających rzek, Wisły, Sanu, Łęgu i Trześniówki⁷⁶. Wisłę skończono w okolicy regulować w 1892 r., natomiast w latach 1897-1910 budowano Rów Sokolnicki, mający być częścią programu osuszenia mokradeł, co uczyniono do wybuchu wojny w 1914 r. w okolicy Gorzyc i Zaleszan⁷⁷. Regulacją Łęgu w końcu XIX stulecia zajmował się „Fundusz Regulacji i Konserwacji Rzeki

⁷² Rawski, Piastowskie..., s. 82.

⁷³ Jan Bigo, Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami, Lwów 1897, s. X.

⁷⁴ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 56.

⁷⁵ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 62.

⁷⁶ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 16.

⁷⁷ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 85.

Łęgu”, do którego należało, poza utrzymaniem wału przeciwpowodziowego, konserwacja go na tyle, by umożliwić przejazd właścicieli pól znajdujących się po drugiej stronie uregulowanej rzeki.

Świadomość polityczna, jaka zaczęła się rodzić w latach 80 i 90. XIX w. skłoniła chłopów do zwania szeregów i wyłonienia swoich kandydatów na posłów Rady Powiatowej, co udało się osiągnąć na przełomie wieków kilkakrotnie, pierwszymi posłami ludowymi zostali Jan Robak z Sokolnik i Jan Prarat z Wrzaw, oraz dr Surowiecki. Potem dołączył do nich Wojciech Więcek, ale cały komitet wyborczy liczył ponad 400 członków⁷⁸.

e) WIELKA WOJNA I WOLNA POLSKA

Przed wybuchem wojny w 1914 r. panował duży niepokój. Ludzie zdawali sobie sprawę z niebezpieczeństwa. 31 lipca ogłoszono mobilizację i mężczyźni w wieku od 21 do 42 lat zaczęli znikać w regularnym wojsku, głównie 40 pułku piechoty i 17 pułku Landweru, a w wieku 14-20 lat w Legionach jako ochotnicy⁷⁹. Między nimi kapitan Feliks Rękas z Sokolnik, Michał Ciba z Trześni, Stanisław Magdziarz z Gorzyc i Stanisław Żak z Pączka⁸⁰. Łącznie w czasie działań wojennych z terenów ówczesnej gminy Gorzyce zginęło na froncie 34 żołnierzy, a z gminy Wrzawy 50. Wojsko zaczęło gromadzić się w Gorzycach, ale i wzdłuż Wisły i Sanu. 11 sierpnia rozpoczęła się ofensywa, 15 sierpnia Austriacy zostali pobici pod Lublinem i Kraśnikiem, walki oparły się o rzeki, a w Gorzycach stanęła bateria artylerii. Przed Rosjanami lokalna ludność uciekała, wcześniej przestraszona krwiożerczymi legendami i defetystycznymi opowieściami. Mieszkańcy Pączka ukryli się, Gorzyc mieli na rozkaz starosty ewakuować się. We wsi pozostał tylko proboszcz, oraz niewielkie oddziały konne, piechota schowała się pod Pączkiem. Rosjanie idąc od Wrzaw zostali ostrzelani i odepchnięci na polach Ostrówka. Ostatecznie silny ostrzał artyleryjski i napór liczniejszego wojska odepchnęły Austriaków. Gdy front przeszedł dalej i mieszkańcy zaczęli wracać czekały na nich oszabrowane domy, ale i krewni zza Wisły, którzy przyszli z rosyjskim wojskiem. Taka była specyfika ziem polskich w czasie wojny. Mówiono, że w późniejszym czasie w Gorzycach zatrzymał się na noc książę Mikołaj, dowódca naczelny wojsk carskich. Okupacja wysysała lokalne zapasy żywności, znęcano się nad Żydami. Jednak z końcem września Rosjanie wycofali się za San, czemu znów towarzyszyła kanonada przez Gorzyce i Wrzawy. Front zatrzymał się na Sanie na miesiąc, więc kanonada nie ustała. W Gorzycach stacjonowały armaty węgierskie, inne pod Fantazją⁸¹. Jednak większość żołnierzy w okolicy to były oddziały zapasowe, często przemieszczające się na pozycje w Dąbrowie Wrzawskiej, Łapiszowie i Pasterniaku, ale nie biorące udziału w walce, inaczej niż oddziały regularne we Wrzawach nad Sanem. Sztab generalny rozbił się w Zaleszanach, następnie przeniósł się do

⁷⁸ Michałowicz-Kubal, Miejsowości..., s. 88.

⁷⁹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 82.

⁸⁰ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 98.

⁸¹ Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 152.

kościół gorzycki, któremu przy odwróceniu kazano zniszczyć wieżę, uniemożliwiając obserwację Rosjanom. Odwrót nastąpił już 2 listopada. Rosjanie znów weszli na teren Wrzaw, Gorzyc i Trześni, a następnie doszli do Tarnowa i zatrzymali się na Dunajcu. Wojska inżynieryjne zaczęły przystosowywać okolice do potrzeb wojny, zaczęto kłaść nawierzchnię, a przez San przerzucono szeroki most w Czekaju, a następnym w Skowieszynie. Dwa w Gorzycach na Łęgu, kolejny w Dąbrowie, a w Zalesiu kolejowy⁸². Kolej w tym czasie szła z Rozwadowa, dochodziła do Nadbrzezia i kierowała się na południe, wybudowana w 1879 r. Rozwadów z Lublinem połączyli Rosjanie na początku wojny, podobnie jak Sandomierz z Ostrowcem⁸³.

Stacjonujący w okolicy żołnierze źle odnosili się do Żydów, nie nęścili natomiast mieszkańcom polskim wielu kłopotów, choć zdążyli się i sytuacje niebezpieczne. Oszust w mundurze, mieszkający na Pasterniku udawał żandarma na okolicę, nadużywając przy tym władzy. Z kolei plebanie gorzycką, gdzie mieszkał kapitan mający pieczęć nad rosyjską kasą okradziono. Przy rabunku zamordowano wartownika, co mogło się odbić represjami na mieszkańcach, ale okazało się, że to sami żołnierze byli sprawcami. Wrócili oni po wojnie w 1923 r. i odkopali skradzioną kasę spod kapliczki w Motyczach Poduchownych⁸⁴.

Wycofując się ponownie, pod osłoną mgły 18 czerwca 1915 r. wojska rosyjskie spaliły za sobą niedawno zbudowane mosty i zabrały część żywego inwentarza, zapowiadając wcześniej spalenie wsi.

Z końcem wojny nastroje zmieniły się. Dezerterzy nie chowali się już przed łapaniami, ostrzegani przez członków Polskiej Organizacji Wojskowej. Jej oficerowie i sympatycy, do niedawna w szarych mundurach cesarsko-królewskich w nocy z 31 października na 1 listopada rozbroili posterunek na moście w Zalesiu, a następnie w Nadbrzeziu. W akcji brali udział Stanisław Magdziarz jako dowódca oraz Jan Żak, Franciszek Główka, Jan Burek z Cypla, Sikora z Niwki z kilkoma innymi. Warto nadmienić, że dowódcą posterunku Nadbrzezia też był Polak. Następnie Jan Żak udał się do Wrzaw, by zająć się tamtejszym posterunkiem. Także i tam dowódcą był Polak i po namowach zdał broń. Dowódcą posterunku został Józef Gielarek z Wrzaw, legionista. Równocześnie z byłymi żołnierzami i dezerterami działającymi w imieniu odradzającego się państwa, inni dezerterzy zajmowali się grabieżą, napadając na karczmy i lokalne gospodarstwa.

Natychmiast po rozbrojeniu cesarsko-królewskiej armii mieszkańcy powiatu tarnobrzckiego zasilili Pułk Ziemi Sandomierskiej i nowe Wojsko Polskie, do którego pobór trwał od lutego 1919 r.⁸⁵

W dawnym Królestwie Polskim, a także osobno w poszczególnych częściach pozostałych zaborów zaczęły się tworzyć oddolne władze polskie. Przełom października i listopada był okresem zawiązania i aktywności Polskiej Komisji Likwidacyjnej, która stała się polskim organem zarządzającym w Galicji Zachodniej. W Tarnobrzegu oddolnie zawiązały się natomiast struktury chłopskie, Powiatowy Komitet

⁸² Budziło, Gorzyce i Wrzawy..., s. 156.

⁸³ Polskie Koleje Państwowe 1918-1928, Warszawa 1929, s. 5, 9.

⁸⁴ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 91.

⁸⁵ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 104, 114.

Chłopski, który dość rewolucyjnie domagał się podziału majątków szlacheckich⁸⁶. Jednocześnie zwolniono większość wójtów, powołując na ich miejsce lokalnych mężów zaufania. Kierownicze funkcje sprawowali ksiądz Eugeniusz Okoń i kapitan Tomasz Dąbał, a w skład Komitetu z terenów obecnej gminy wszedł Stefan Grzywacz z Gorzyc. Był on wysuwany przez delegację do Krakowa, jako Komisarz PKL powiatu. Komisja w Krakowie jednak nie godziła się z Powiatowym Komitetem, zasadniczo zrywając cały ruch. Odpowiedzią władz Republiki Tarnobrzesckiej było podporządkowanie się rządowi lubelskiemu, który tworzony przez socjalistów i ludowców odpowiadał nastrojom Komitetu. Gniew ludowy obracał się przeciw Żydom, a rabunek mienia skłonił komendanta wojskowego z nadania PKL do rezygnacji. Na jego miejsce powołano Tomasza Dąbała. To z kolei doprowadziło do zmiany komisarza PKL na powiat. Dr Benedykt Łącki został zaakceptowany przez Komitet Chłopski, który stał się jego radą. Realna dwuwładza istniała w zakresie bezpieczeństwa. Przeciw grasującym bandom chłopci zorganizowali się sami, natomiast źle przyjęli formowaną żandarmerię, często na bazie jej austriackiego, wojennego odpowiednika osobowego. Ostatecznie 1 grudnia 1918 r. wprowadzono stan wyjątkowy w Galicji⁸⁷. Niemalą rolę w pacyfikacji Republiki Tarnobrzesckiej miały oddziały wojskowe, podległe PKL w Krakowie. Były między nimi także oddziały rozbrajające niedawno Austriaków, w tym Stanisława Magdziarza. Lokalni żołnierze zostali wykorzystani do pacyfikacji chłopów jednak tylko w Turbii⁸⁸. Radykalny ruch chłopski zaczął się załamywać wskutek podziałów. Ostatecznie większość jego członków związała się z PSL-Lewicą⁸⁹, a sama partia zdobyła zdecydowaną większość na interesującym nas terenie.

Zamach majowy 1926 r. podzielił społeczeństwo. Podzielił także partie polityczne, których członkowie przyłączyli się do nowych władz, lub kategorycznie stanęli przeciw nim. Nowa sytuacja polityczna nie sprzyjała chłopom. Ich sprawy w końcu były rozpatrywane przez młodą polską demokrację, nawet jeśli była kłótniwa. Teraz do głosu doszły prądy raczej zachowawcze, które skłoniły chłopów do wszczęcia strajku 10. dniowego 16 sierpnia 1937 r., brutalnie spacyfikowanego przez policję⁹⁰.

Niemniej w 1937 r. zaczęto wprowadzać w życie ideę Centralnego Okręgu Przemysłowego, w którego strukturze znalazły się i Gorzyce. Większość obiektów COP powstawało z inicjatywy i za fundusze państwowe. Jednak zakłady gorzyckie były filią prywatnej Warszawskiej Odlewni Metali Półszlachetnych Erazma Mieszczańskiego i Tadeusza Jaroszewskiego⁹¹. Uruchomiona we wrześniu 1938 r. była największym prywatnym zakładem w Okręgu.

⁸⁶ Jerzy Danielewicz, *Republika Tarnobrzaska w świetle faktów i dokumentów* [w:] *Republika Tarnobrzaska w świetle faktów i dokumentów*, Rzeszów 1982, s. 40.

Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 104.

⁸⁷ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 111.

⁸⁸ Michałowicz-Kubal, *Miejscowości...*, s. 108.

⁸⁹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 116.

⁹⁰ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 120.

⁹¹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 140.

U progu niepodległości pozostawiono administrację zastaną po zaborcach, zwłaszcza na szczeblu gminnym. Wprowadzono jednak województwa, jako najwyższy stopień organizacji, a uściślenie gminnych i powiatowych granic nastąpiło dopiero wraz z reformą 1933 r. Z interesujących nas terenów utworzono zbiorczą gminę Trześń, która weszła w skład województwa lwowskiego. W skład gminy weszły: Furmany, Gorzyce, Motycze Poduchowne, Sokolniki, Wielowieś, Wrzawy, Zalesie Gorzyckie. W takiej formie gmina przetrwała do reformy administracyjnej 1954 r., która wprowadziła gromady w miejsce gmin⁹².

f) II WOJNA ŚWIATOWA I OKRES POWOJENNY

Teren między Wisłą i Sanem należał operacyjnie do armii Karpaty. Przeciw sobie Polacy mieli 14 armię Werhmachtu⁹³. Walki toczyły się daleko od terytorium gminy, a w Gorzycach ulokowało się dowództwo grupy „Sandomierz”. Dopiero 13 września 1939 r. armia Karpaty pod naporem wojsk hitlerowskich wycofała się na linię Sanu. Pierwszymi Niemcami we wsi był zmotoryzowany patrol.

W czasie okupacji ziemie obecnej gminy Gorzyce, przy pozostawieniu podziału administracyjnego pierwszych stopni, weszły w skład dystryktu krakowskiego.

Przeciwko okupacji stosowano opór bierny, ale zdarzały się także akty oporu, kradzieże dokonywane na władzach podległych okupantom, również z użyciem broni⁹⁴. W tym ataki na policjantów i żandarmów. Oporem stało się także tajne nauczanie zakazanych przedmiotów, troje nauczycieli z ówczesnej gminy Trześń zostało zabitych właśnie za prowadzenie takiej działalności. Tajna prasa była organizowana przez Konstantego Rybickiego „Brzozę” z Trześni i miała swoje oddziały w każdej ze wsi gminy. Zorganizowany opór stawiali członkowie AK i BCh. Ówczesna gmina Trześń należała do Obwodu ZWZ/AK Tarnobrzeg (kryptonim „Twaróg”). W Trześni znajdowało się centrum jednego z 8 referatów, o kryptonimie „Gryśik”. Jego komendantem był sierżant Stanisław Magdziarz⁹⁵. We Wrzawach działali Mikołaj Turczyn „Tygrys” i Stefan Pukanty⁹⁶. W organizacji BCh powiat tarnobrzegi miał kryptonim „Tama”, zastępcą komendanta został Michał Fietka z Motycz Poduchownych⁹⁷. Organizacją terenową Batalionów były trójki gminne i wiejskie.

Lokalni członkowie AK, wśród których znaleźli się także mieszkańcy interesujących nas terenów w 1943 r. razem z organizatorami tajnego nauczania zostali wykryci przez gestapo. W akcji odbicia ich brali udział „Jędrusie”, oddział AK, oraz BCh⁹⁸. Z akcji dywersyjnych, także przypadających na akcje

⁹² Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 116.

Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 126.

⁹³ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 125.

⁹⁴ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 149.

⁹⁵ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 160.

⁹⁶ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 126.

⁹⁷ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 163.

⁹⁸ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 157.

„Burza”, kilka przeprowadzono w gminie Trześń, jedną z najważniejszych była likwidacja posterunku policji we Wrzawach, w czasie której ujęto i osądzono komendanta Alszerę, odpowiedzialnego za działania wymierzone w lokalną społeczność⁹⁹. Z kolei sołtys Wrzaw, Wojciech Cieśla sam udał się na gestapo do Tarnobrzega, zeznając że, ataku dokonała sowiecka partyzantka. Historia ta miała uchronić mieszkańców przed reperkusjami¹⁰⁰. Poza zwykłym codziennym sabotażem, rozbrajano małe, kilkusobowe oddziały Niemców, jak we Wrzawach w marcu 1944 r., lub pojedynczych żołnierzy przygodnie jak Karol Kruk latem tego roku¹⁰¹. Pomocy ukrywającym się Żydom udzielali zwykli mieszkańcy, ale wiadomo także o lokalnym policjancie, Brzozowskim, który ukrywał w zajęтым przez siebie domu 7 osób, dopóki ktoś nie doniósł o tym żandarmerii. Wśród policji wrzawskiej znalazł się także Powąska, który współpracował z podziemiem.

Podobnie jak w czasie poprzedniej wojny, wycofujący się zniszczyli kościół we Wrzawach i Gorzycach, by nie stanowiły one dogodnego punktu obserwacyjnego¹⁰². Przekroczenie Sanu i Wisły nastąpiło w ramach Operacji lwowsko-sandomierskiej armii Frontu Ukraińskiego na przełomie lipca i sierpnia.

W nowej rzeczywistości okolice Gorzyc zostały podzielone na 9 gromad: Furmany, Gorzyce, Koćmierzów, Motycze Poduchowne, Sokolniki, Trześń, Wielowieś i Zalesie.

2) Materialne elementy krajobrazu kulturowego.

Gmina Gorzyce to obszar położony w wałach Wisły i Sanu. Historycznie był on częścią dawnej ziemi sandomierskiej obejmującej znaczne obszary Małopolski.

Powiat Sandomierski, którego częścią były tereny obecnej gminy Gorzyce zajmował jedno z czołowych miejsc na mapie kraju zarówno pod względem gospodarczym, politycznym i kulturowym. Bogate starostwo dzieliło się na dwa główne obszary a mianowicie rolniczą północ leżącą na prawym brzegu Wisły oraz mniej urodzajne lewobrzeżne gęsto porośnięte lasami południe. To na owym południu dawnego powiatu rozciąga się dzisiejszy teren gminy Gorzyce. Przez wieki istnienia woj. Sandomierskiego teren ten nieodłącznie związany był z gospodarką leśną, gdyż istniejące tu zasoby leśne puszczy sandomierskiej zapewniały warunki do prowadzenia wspomnianej gospodarki.

Pozyskiwano tu nie tylko drewno ale także popioły, żywice, potaż, dziegieć oraz miód. Wszystkie te towary stanowiły ważny element eksportowy starostwa sandomierskiego, które miało kolosalny udział w handlu wiślanym bowiem za pośrednictwem portów takich jak Ulanów a głównie Sandomierz spławiano Wisłą duże ilości towarów o których wspomniano. Docierały one do Gdańska, gdzie odbierały je statki holenderskie czy angielskie, które prócz słynnej w owym czasie sandomierskiej pszenicy kupowały także towary leśne z interesującego nas terenu. Dzięki tego typu gospodarce obszar gminy przekształcał się w teren bezleśny a rabunkowa gospodarka prowadziła do przesuwania się granicy puszczy na południe. Kres roli zaplecza

⁹⁹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 162.

¹⁰⁰ Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 127.

¹⁰¹ Budziło, Budziło, Gorzyce..., s. 167.

¹⁰² Michałowicz-Kubał, Miejscowości..., s. 128.

Sandomierza przyniosły rozbiory, które podzieliły powiat wzdłuż Wisły co odcięło Gorzyce od ich tradycyjnego centrum polityczno - gospodarczego jakim był Sandomierz.

Nastąpił pewien regres rozwojowy, gdyż obszar stał się przygranicznym co nie sprzyjało inwestycjom. Rozwój nastąpił dopiero w okresie międzywojennym za pośrednictwem inwestycji związanych z Centralnym Okręgiem Przemysłowym. Obecnie gmina nadal opiera rozwój głównie o przemysł.

Z powodu stosunkowo małej gęstości zaludnienia w okresie przedrozbiorowym nie powstawały tu zbyt liczne obiekty, które mogłyby przetrwać do dziś. Intensywny rozwój osadnictwa przypadł na okres XX w. przez co obiektów zabytkowych jest tu stosunkowo niewiele.

Zasoby kulturowe gminy Gorzyce podzielić możemy na kilka grup obiektów:

Zabudowa sakralna

Na terenie gminy Gorzyce znajdują się trzy parafie o długiej, bo sięgającej średniowiecza metryce, niestety z faktu iż głównym budulcem na tym obszarze było drewno, żaden z kościołów pierwotnych się nie zachował. Dziś na terenie gminy znajdują się trzy kościoły o nie najwyższej wartości historycznej.

Mowa tu o świątyniach w Gorzycach, Wrzawach i Trześni. Pozostała obiekty sakralne w postaci kaplic nie przedstawiają żadnej wartości historycznej.

Cmentarze

Gmina Gorzyce jest obszarem, gdzie stosunkowo wcześniej zaczęły funkcjonować jednostki administracji kościelnej w postaci parafii o czym wspomnieliśmy wyżej.

W związku z tym faktem poczęły powstawać tu także nekropolie nieodłącznie związane z systemem parafialnym. Dziś na terenie omawianym znajduje się kilka nekropolii parafialnych o dużej wartości historycznej dla obszarów gminy. Pośród nich wymienić należy cmentarz w Gorzycach ze swą zabytkową kaplicą, cmentarz we Wrzawach z kwaterą żołnierzy z czasów I wojny światowej oraz dwa cmentarze

w Trześni, stary z kaplicą oraz nowy cmentarz usytuowany po drugiej stronie ulicy. Wspomniane założenia posiadają liczne i cenne nagrobki niekiedy z przełomu XIX - XX w.

Pośród nekropolii leżących w granicach gminy nie sposób nie wspomnieć również cmentarza wojennego w Gorzycach, dziś już niestety bez nagrobków oraz nekropolii epidemicznej we Wrzawach. Ważnym miejscem jest również cmentarz poległych w bitwie Wrzawskiej gdzie został wzniesiony pomnik upamiętniający wydarzenia 1809 roku.

Kapliczki, figury i krzyże

Nieodłączną cechą krajobrazu polskich wsi i miasteczek jest występowanie dużej liczby kapliczek, krzyży oraz figur zdobiących przydrożne pobocza. Nie inaczej jest w przypadku naszej gminy, gdyż spotkać możemy tu szereg tego typu obiektów. W przypadku obiektów leżących na

omawianym terenie możemy stwierdzić iż dzielą się na trzy typy: kaplice do których możemy zaliczyć obiekty cmentarne na nekropoliach parafialnych, dwa najstarsze z tych obiektów znajdują się w Gorzycach i Trześni. W tą grupę możemy włączyć również mniejsze kapliczki przydrożne, wśród których na czoło wysuwają się te w miejscowościach Motycze Poduchowne, Wrzawy czy Sokolniki oraz Trześni.

Drugą grupę stanowią krzyże, z których najcenniejsze usytuowane są w pobliżu kościoła we Wrzawach ale również w Motyczu Poduchownych oraz w Sokolnikach.

Trzecią zaś grupę stanowią figury z których wspomnieć należy figurę Matki Boskiej w Gorzycach oraz obiekt we Wrzawach, oba usytuowane w niewielkim sąsiedztwie świątyni.

Pomniki i miejsca pamięci

Leżący w Widłach Wisły i Sanu obszar gminy często był teatrem ważnych wydarzeń militarnych. Na fakt ten decydujący wpływ miała bliskość kluczowego miasta wschodniej małopolski jakim był niegdyś Sandomierz. Przykładem wspomnianego stanu rzeczy jest najważniejsze miejsce pamięci na terenie gminy jakie znajduje się w miejscowości Wrzawy. Dnia 12 czerwca 1809 r. księżę Józef Poniatowski stoczył w tym miejscu bitwę z wojskami austriackimi. Można stwierdzić iż jest to miejsce pamięci o znaczeniu wykraczającym poza znaczenie lokalne i winien być traktowany jako narodowe miejsce pamięci. Pozostałe miejsca pamięci w gminie mają znaczenie jedynie lokalne, wymienić możemy tu pomnik Grunwaldzki w Gorzycach upamiętniający bohaterów bitwy z 1410 r. oraz pomnik we Wrzawach, który upamiętnia akcję ruchu oporu z czasów II wojny światowej oraz dawny budynek szkolny dziś już nieistniejący.

Obiekty mieszkalne

Ewidencje zabytków prowadzone jeszcze w poprzednim stuleciu przedstawiają już nieaktualny obraz polskiej wsi. Otóż w niemal wszystkich częściach kraju, zwłaszcza byłych zaborów: rosyjskiego i austriackiego istniała olbrzymia ilość obiektów drewnianych o cechach zabytków. Jeszcze w latach 80-tych i 90-tych ich liczba była ogromna. Dziś jednak stan rzeczy się diametralnie zmienił. Pierwotna zabudowa zaczęła niknąć a stare obiekty poczęły zastępować nowe, bardziej komfortowe. Nie inaczej było w gminie Gorzyce, przemysłowa gmina w miarę swego rozwoju zmieniła swój obraz. Bogacące się społeczeństwo pozbywało się niewygodnych i starych obiektów. Swoistym katalizatorem tego procesu na tym terenie są częste klęski powodziowe, które skutecznie powodują spustoszenie w dawnej drewnianej zabudowie. Ostatnia powódź jaka dotknęła gminę była jedną z największych klęsk żywiołowych. Nieliczne obiekty jakie zdołały przetrwać znajdują się w stanie nie nadającym do użytkowania a ewentualne koszty ich utrzymania i remontu sprawiają iż nie wydaje się celowym ochrona tych obiektów. Nieliczne zachowane dobrze obiekty, których ochronę warto podjąć to te murowane we Wrzawach oraz dom w Gorzycach przy ul. Wrzawskiej.

Zabytki przemysłu

Mimo przemysłowego kierunku rozwoju gminy nie zachowało się niestety wiele obiektów z nim związanych, bowiem gmina może poszczycić się jedynie dwoma. Są to młyny usytuowane w Gorzycach oraz Trześni, obiekty te pochodzą z lat 20-tych XX w. Mimo taktu iż teren gminy był miejscem inwestycji związanych z COP nie zachowały się niestety żadne obiekty w formie nie zmienionej, większość funkcjonujących w przestrzeni zabytków uległa dewastacji i została rozebrana. Stwierdzić należy iż na terenie gminy nie występują obiekty oryginalne związane z inwestycjami COP-u.

Dwory

Wraz z rozwojem stosunków feudalnych także na terenie gminy Gorzyce zaczęły pojawiać się obiekty związane z własnością ziemską. Niestety podobnie jak w większości przypadków obiekty te nie przetrwały próby czasu obfitującej w liczne wojny oraz liczne na tym terenie powodzie. Jedynym obiektem tego typu jest dwór w Trześni w pobliżu wału, w sąsiedztwie którego znajduje się jeszcze dość dobrze zachowany spichlerz. Budynek powstały w II poł. XIX w.

2.3. Zabytki wpisane do rejestru zabytków.

W rejestrze zabytków znajduje się 9 obiektów z terenów Gminy Gorzyce są to:

- 1) Gorzyce zespół kościoła p.w. Św. Andrzeja Boboli – A – 296 z 15.05.1986;
- 2) Gorzyce plebania – A – 81 z 12.01.1984;
- 3) Gorzyce kaplica cmentarna – A – 430 z 18.04.1991;
- 4) Trześń – A – zespół kościoła p.w. Św. Rodziny – A – 212 z 22.04.1991;
- 5) Trześń dwór Tarnowskich – A – 584 z 24.04.1997;
- 6) Trześń spichlerz podworski – A – 798 z 29.04.1975;
- 7) Wrzawy plebania – A – 578 z 5.12.1994;
- 8) Wrzawy cmentarz przykościelny – A – 432 z 18.04.1991;
- 9) Wrzawy cmentarz parafialny – A – 431 z 18.04.1991;

2.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków znajdują się 64 karty adresowe zabytków architektury i budownictwa. Wśród tych obiektów najliczniejszą grupę stanowi zabudowa sakralna: Kościoły, cmentarze oraz liczne kapliczki i figury przydrożne.

Wykaz zabytków wpisanych do gminnej ewidencji zabytków.

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Datowanie
-----	-------------	--------	-----------

1	Furmany	Chałupa, ul. Kościelna 1	I ćwierć XX w.
2	Furmany	Dom, ul. Kościelna 9	lata 20 XX w.
5	Furmany	Krzyż	1900 r.
4	Furmany	Szkoła, ul. Kościelna 3	I ćwierć XX w.
5	Gorzyce	Cmentarz przykościelny, ul. Piłsudskiego	1822 r.
6	Gorzyce	Cmentarz parafialny, ul. Sandomierska	1822 r.
7	Gorzyce	Cmentarz wojenny, ul. Pańska	1914-1915 r.
8	Gorzyce	Dom, ul. Szkolna 31	pocz. XX w.
9	Gorzyce	Dom, ul. Szkolna 29	I ćw. XX w.
10	Gorzyce	Dzwonnica, ul. Piłsudskiego	Koniec XIX w.
11	Gorzyce	Figura Matki Boskiej, ul. Piłsudskiego	1887 r.
12	Gorzyce	Figura Matki Boskiej, ul. Wrzawska	lata 20 XX w.
13	Gorzyce	Kaplica cmentarna, ul. Sandomierska	II poł. XIX w.
14	Gorzyce	Kościół parafialny p.w. św. Franciszka Salezego i św. Andrzeja Boboli, ul. Piłsudskiego	1947-1950 r.
15	Gorzyce	Młyn, ul. Szkolna	lata 20 XX w.
16	Gorzyce	Pomnik Grunwaldzki, ul. Sandomierska	1910 r.
17	Gorzyce	Sklep, ul. Pańska	lata 40 XX w.
18	Gorzyce	Stara plebania, ul. Wrzawska	koniec XVIII w.
19	Gorzyce	Dom, ul. Szkolna 50	I ćw. XX w.
20	Motycze Poduchowne	Dom, nr 24	pocz. XX w.
21	Motycze Poduchowne	Dom, nr 26	lata 20 XX w.
22	Motycze Poduchowne	Kapliczka	II poł. XIX w.
23	Motycze Poduchowne	Krzyż	XIX / XX w.
24	Sokolniki	Dom, ul. Sandomierska 75	lata 20 XX w.
25	Sokolniki	Dom, ul. Sandomierska 116	lata 20 XX w.
26	Sokolniki	Dom, ul. Sandomierska 135	lata 30 XX w.
27	Sokolniki	Kapliczka, ul. Furmańska	1869 r.
28	Sokolniki	Kapliczka, ul. Sandomierska	1935 r.
29	Sokolniki	Krzyż, ul. Sandomierska	
30	Sokolniki	Krzyż, ul. Sandomierska	1903 r.
31	Trześń	Młyn motorowy, ul. Kościelna	lata 20 XX w.
32	Trześń	Cmentarz parafialny (nowy), ul. Kościelna	po 1918 r.
33	Trześń	Cmentarz parafialny (stary), ul. Kościelna	I poł. XIX w.
34	Trześń	Cmentarz przykościelny, ul. Kościelna	1328 r.
35	Trześń	Dom, ul. Kościelna 101	pocz. XX w.

36	Trześń	Dom, ul. Błonie 137	lata 20 XX w.
37	Trześń	Dom, ul. Kościelna 276	lata 20 XX w.
38	Trześń	Dom, ul. Kościelna 278	I ćw. XX w.
39	Trześń	Dom mieszkalny i sklep, ul. Kościelna	1924 r.
40	Trześń	Dwór, ul. Parkowa	II poł XIX w.
41	Trześń	Kaplica cmentarna, ul. Kościelna	pocz. XX w.
42	Trześń	Kapliczka	1958 r.
43	Trześń	Kapliczka	1875 r.
44	Trześń	Kościół p.w. św. Rodziny, ul. Kościelna	1893-1899 r.
45	Trześń	Obora przy domu, ul. Błonie 137	lata 20 XX w.
46	Trześń	Ogrodzenie kościelne św. Rodziny, ul. Kościelna	koniec XIX w.
47	Trześń	Plebania, ul. Kościelna	XIX / XX w.
48	Trześń	Spichlerz, ul. Parkowa	II poł. XIX w.
49	Wrzawy	Figurka	I poł. XX w. (?)
50	Wrzawy	Figurka	1918 r.
51	Wrzawy	Krzyż	poł. XIX w.
52	Wrzawy	Pomnik przy szkole	
53	Wrzawy	Cmentarz epidemiczny	1872-1873
54	Wrzawy	Cmentarz parafialny	II poł. XIX w.
55	Wrzawy	Cmentarz przykościelny	1326 r.
56	Wrzawy	Cmentarz wojenny (pomnik)	1809 r.
57	Wrzawy	Cmentarz wojenny	1914 r.
58	Wrzawy	Dom, nr 26	1931 r.
59	Wrzawy	Dom, nr 29	XIX / XX w.
60	Wrzawy	Dom, nr 93	I ćw. XX w.
61	Wrzawy	Dzwonnica	1870 r.
62	Wrzawy	Kapliczka św. Jana Nepomucena	I poł. XIX w.
63	Wrzawy	Kościół parafialny p.w. NMP	1945 r.
64	Wrzawy	Plebania	II poł. XIX

2.5. Zabytki archeologiczne.

Na terenie Gminy Gorzyce istnieją 4 stanowiska archeologiczne o dużej wartości poznawczej. Są to cmentarzyska o różnym stopniu rozpoznania. Występują także na terenie Gminy liczne ślady osadnicze oraz pozostałości osad np. osada kultury przeworskiej w Gorzycach. Pozostałe stanowiska archeologiczne zgodnie z decyzją Delegatury WUOZ – Tarnobrzeg nie zostały ujęte w gminnej ewidencji zabytków .

nr	miejsowość	funkcja	bliższa chronologia
1	Gorzyce	Kościół, cmentarz	XIV – XVIII w.
2	Gorzyce	cmentarzysko łuzyckie	IV – V okres epoki brązu
3	Gorzyce	cmentarzysko łuzyckie	V okres epoki brązu – halsztacki
4	Trześć	cmentarzysko łuzyckie	

2.6. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.

Zabytkami najważniejszymi dla Gminy Gorzyce są te wpisane do rejestru zabytków oraz:

MOTYCZE PODUCHOWNE - kapliczka przydrożna

Niewielka, neogotycka kaplica na planie prostokąta, nakryta dachem dwuspadowym. Naroża, wraz z gzymsem pod dachem oraz szczytem frontonu kamienne, płaszczyzny ścian tynkowane. Fasada z otworem wejściowym w formie łuku ostrego z kłińców, drzwi dwuskrzydłowe wgłębione w lico fasady. Szczyt rozbudowany, z dekoracją imitującą szczyt schodkowy z kamienia. Naroża fasady zamknięte wieżami zwieńczonymi hełmem ostrosłupowym z czterema tympanonami. Zwieńczenie frontonu wieżą podobną do poprzednich. Elewacje boczne z oknem w formie łuku z kłińców.

TRZEŚŃ - kaplica cmentarna

Niewielka murowana kaplica na rzucie prostokąta z dachem dwuspadowym. Otwór drzwiowy prostokątny, z nadprożem sklepieniem poziomym. Po bokach wąskie wysokie okna, zakończone łukiem z cegiel. Powierzchnie boczne budowli z oknami zwieńczonymi łukowo. Przez cały budynek biegnie gzyms, w elewacji frontowej tworzący gzyms kordonowy, oddzielający przyziemie od dachu. Gzyms nad otworem wejściowym przerwany akcentem geometrycznym prowadzonym pionowo i zakończonym trójkątem. Fasada zakończona przyczółkiem o ściętym wierzchołku, na którym ustawiono kamienny krucyfiks na niewielkim cokole. Przyczółek flankowany niewielkimi ceglanyimi słupami.

TRZEŚŃ – dwór

Niewielki, murowany dwór jednokondygnacyjny, na planie prostokąta, nakryty dwuspadowym dachem. Szczyty drewniane. Ganek w osi ściany frontowej, zaznaczony portykiem. Portyk wejściowy wysunięty do przodu, także nakryty dachem dwuspadowym, podtrzymywany przez parę kolumn oraz dostawionymi do elewacji filarami. Prostokątne otwory okienne w elewacjach, bez dekoracji. Dworek jest murowaną kopią drewnianej budowli, przeniesionej w połowie XIX wieku do Tarnobrzega, w której zatrzymał się Książę Józef Poniatowski. Belka z podpisem księcia znajduje się w środku budynku.

WRZAWY – pomnik bitwy 1809 r.

Pomnik kamienny w formie obelisku na cokole, ustawionym na stopniowanej bazie. Na obelisku elementy zdobnicze w formie od góry wypukłego krzyża okolonego wieńcem, wklęsłej pięcioramiennej gwiazdy, oraz orła w koronie nad skrzyżowanymi działami i sztandarami. Dolna część o rzucie prostokątnym zwieńczona gzymsiem z akroterionami. Po południowej stronie tablica pamiątkowa.

VI. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

Analiza

Mocne strony

- Położenie gminy przy ważnych szlakach komunikacyjnych,
- Uchwalone Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego,
- Opracowana gminna ewidencja zabytków,
- Funkcjonowanie Gminnego Domu Kultury,
- Funkcjonowanie ośrodka twórczości ludowej,
- Działalność Gminnej Biblioteki Publicznej,
- Działalność stowarzyszeń na terenie gminy,
- Bogaty kalendarz imprez kulturalnych.

Analiza

Słabe strony

- Zły stan techniczny obiektów zabytkowych,
- Problemy finansowe mieszkańców,
- Niewystarczające środki finansowe przeznaczone na ochronę zabytków,
- Niewykorzystanie potencjału zabytków,
- Niska świadomość ochrony zabytków wśród mieszkańców,
- Brak rozwiniętej oferty turystycznej,
- Samowolna przebudowa obiektów zabytkowych,
- Przedkładanie dobra własnego nad dobro społeczne,
- Brak kompleksowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru gminy.

Analiza

Szanse i możliwości rozwoju

- Autonomia samorządu terytorialnego,
- Popularyzacja dziedzictwa kulturowego jako „modnej dziedziny”,

- Kontynuowanie obecnych i tworzenie nowych okolicznościowych przedsięwzięć, imprez promujących dziedzictwo kulturowe,
- Kształtowanie wrażliwości na kulturę oraz edukacja regionalna dzieci i młodzieży,
- Organizowanie konkursów fotograficznych, konkursów literackich,
- Wykorzystanie ośrodków turystycznych (np.: Sandomierz, Ujazd, Bałtów Krzemionki Opatowskie, Baranów Sandomierski) dla promocji gminy,
- Odtwarzanie tradycyjnych zawodów i rzemiosł, pielęgnacja folkloru oraz rodzimych tradycji, zwyczajów i obyczajów, gwary,
- Wsparcie finansowe z funduszy UE, programów rządowych i innych pozabudżetowych źródeł,
- Nawiązanie współpracy z sąsiednimi gminami,
- Współpraca z zagranicznymi regionami,
- Wykorzystanie metod aktywnego marketingu do rozpoznania rynku turystycznego w celu wejścia na ten rynek,
- Tworzenie oferty turystycznej,
- Rozbudowa agroturystyki,
- Rewitalizacja terenów gminy,
- Odrestaurowanie obiektów zabytkowych,
- Rozwój sieci szlaków turystyczno – kulturowych,
- Stworzenie atrakcyjnej bazy danych o dziedzictwie kulturowym gminy,
- Współpraca z organizacjami turystycznymi, młodzieżowymi i innymi.

Analiza

Zagrożenia i bariery

- Niepewność, czy działanie przyniesie zamierzony skutek,
- Degradacja zabytków przez niewłaściwe użytkowanie, brak użytkownika,
- Kryzys gospodarczy i związane z nim ograniczenie inwestycji,
- Niskie środki budżetowe,
- Zagrożenie nieprzewidywalnością warunków atmosferycznych,
- Zagrożenie ze strony wzmożonego transportu kołowego.

VII. Priorytety i kierunki działań.

1. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego

- a) Zahamowanie procesu niszczenia zabytków i poprawa stanu ich zachowania:
 - prowadzenie prac remontowo – konserwatorskich i restauratorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy, oraz na terenach objętych rewitalizacją,

- stworzenie długofalowego programu remontów obiektów zabytkowych stanowiących własność komunalną,
 - starania o pozyskanie środków spoza budżetu na rewaloryzację zabytków należących do gminy,
 - zabezpieczenie obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków przed pożarem, zalaniem, kradzieżą,
 - współpraca z Kościołem w zakresie pozyskiwania środków zewnętrznych,
 - dofinansowanie funduszy sołeckich z budżetu gminy,
 - współpraca z organizacjami pozarządowymi działającymi w regionie.
- b) Zwiększenie atrakcyjności obiektów zabytkowych dla potrzeb społecznych, edukacyjnych i turystycznych:
- oznakowanie najważniejszych zabytków (z rejestru zabytków) tablicami z odpowiednim oznaczeniem oraz krótką informacją o obiekcie.
- c) Tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami:
- wspieranie i rozwój tradycyjnych zawodów i rzemiosł oraz tradycyjnej sztuki budowlanej oraz współpraca z twórcami ludowymi z terenów Gminy,
 - wspieranie rozwoju ośrodków kultury (Dom Kultury, biblioteki).

2. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

- a) Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego:
- ochrona historycznych nazw miejscowości, przysiółków, ulic, miejsc, obiektów, oraz nazw geograficznych zgodnie z art. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (wprowadzenie nazewnictwa historycznego, tradycyjnego do nazw nowo powstałych ulic).
- b) Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy Gorzyce:
- kompleksowa ochrona wszystkich elementów krajobrazu kulturowego (zabytki materialne wraz z otoczeniem, dziedzictwo niematerialne, elementy przyrodnicze),
 - aktualizowanie gminnej ewidencji zabytków poprzez wpisywanie nowych zabytków, lub wykreślanie z ewidencji obiektów nieistniejących albo tych, które zatraciły swój charakter,
 - informowanie właścicieli obiektów zabytkowych o wpisaniu ich własności do gminnej ewidencji zabytków, oraz uświadamianie ich o potrzebie ochrony dziedzictwa kulturowego.
- c) Ochrona dziedzictwa niematerialnego gminy Gorzyce obejmującego:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
 - sztuki widowiskowe,
 - zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
 - wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
 - umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.
- d) Ochrona układów urbanistycznych i ruralistycznych.
- gmina realizuje programy ochronne, zgodnie z zapisami dokumentów strategicznych Gminy.

3. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz edukacja, popularyzacja i promocja służąca budowaniu tożsamości i wrażliwości na kulturę.

- a) Badanie i dokumentacja historii i substancji zabytkowej gminy
- systematyczna weryfikacja obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
 - opracowanie mapy wszystkich zabytków z terenu gminy w celu ułatwienia odnalezienia zabytków i dotarcia do nich.
- b) Edukacja i popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu:
- popularyzacja ochrony dziedzictwa, jako „modnej dziedziny” (koszulki, kubki długopisy z nadrukowanymi atrakcyjnymi tekstami itp.),
 - kontynuowanie konkursów i imprez związanych z dziedzictwem kulturowym gminy.
- c) Promocja dziedzictwa kulturowego i rozwój turystyki
- stworzenie systemu informacji wizualnej o gminie i jej atrakcjach w postaci tablic informacyjnych,
 - promowanie gminy w internecie i innych mediach,
 - Wykorzystanie potencjału ośrodków turystycznych i pielgrzymkowych (np.: Sandomierz, Ujazd, Krzemionki Opatowskie, Baranów Sandomierski, Leżajsk, Bałtów) dla promocji gminy,
 - współpraca z Towarzystwem Historyczno-Kulturalnym Gminy Gorzyce,
 - kontynuowanie organizowania cyklicznych i okolicznościowych imprez promujących gminę i jej dziedzictwo, ewentualnie organizowanie nowych,
 - wspieranie rozwoju agroturystyki,
 - kontynuowanie współpracy Lokalną Grupą Działania San Łęg.

VIII. Instrumenty wdrażania gminnego programu opieki nad zabytkami dla gminy Gorzyce.

Instrumentami wdrażania *Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gorzyce* dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w *ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Gminne władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć – możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie planu przestrzennego zagospodarowania gminy,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych (np. organizacji miejscowych, instytucji biznesowych), stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz wyższego szczebla itp. o swoich zamiarach i wpływanie na gminną politykę kulturalną,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp. określone w *Programie* zadania winny być także wdrażane przez samorząd gminy na drodze realizowania ustawowych obowiązków, m.in. poprzez:
 - planowanie w rocznym budżecie samorządu środków finansowych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami,
 - opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i ujęcia w nich zagadnień dotyczących ochrony zabytków,
 - opracowywanie studiów historyczno-urbanistycznych, programów opieki nad zabytkami, studiów krajobrazowych itp.,
 - stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należyтым stanie,
 - inspirowanie działań niezależnych podmiotów (instytucje, stowarzyszenia, osoby prawne i fizyczne) na rzecz zagospodarowania zabytków, ich promocji i popularyzacji.

Zakłada się, że zadania określone w *Gminnym programie opieki nad zabytkami w gminie Gorzyce* będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działania władz gminy z ministerstwem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, z wojewódzkim konserwatorem zabytków, z innymi jednostkami samorządu terytorialnego, diecezją, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi oraz właścicielami i posiadaczami obiektów;
2. Działania własne władz gminy:
 - a) prawne – tworzenie prawa miejscowego,

- b) finansowe – finansowanie instytucji kultury, dotacje, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy,
- c) programowe – realizacja projektów i programów gminnych,
- d) inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.

3. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

IX. Ocena wyników Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami w Gminie Gorzyce

W odniesieniu do gminnego programu opieki nad zabytkami *ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi:

1. Wójt Gminy ma obowiązek sporządzania co 2 lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia się Radzie Gminy (zgodnie z art. 87 p. 5).
2. Sprawozdanie z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami będzie przekazywane Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji wojewódzkiego i powiatowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (zgodnie z art. 87, p. 6).

X. Przykładowe źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.

1. **Dofinansowanie Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** do zadań publicznych z zakresu ochrony dóbr kultury dotyczących prac zabezpieczających, konserwatorskich, remontowych, ekspertyz technicznych i konserwatorskich, badań architektonicznych i konserwatorskich, projektów budowlanych – zabytków nieruchomych i ruchomych wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków.

2. **Programy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Dziedzictwo Kulturowe.**

Celem tego programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i zagranicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej. Wyodrębniono tu pięć priorytetów, którymi są:

- ochrona zabytków,
- wspieranie działań muzealnych,
- kultura ludowa,
- ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą,

- ochrona zabytków archeologicznych.

Priorytet 1. Ochrona zabytków.

Celem priorytetu jest ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, konserwacja i rewaloryzacja zabytków jak również udostępnienie zabytków na cele publiczne.

Ustanowiono dwa rodzaje kwalifikujących się zadań:

- 1) prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, planowane do przeprowadzenia w roku udzielania dofinansowania. Art. 77 ustawy z dnia 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) określa, które z poniesionych kosztów będą dofinansowane;
- 2) prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku. Działalność wnioskodawcy nie może być finansowana ze środków publicznych.

Uprawnieni wnioskodawcy:

- a) osoby fizyczne,
- b) jednostki samorządu terytorialnego,
- c) inne jednostki organizacyjne.

Każdy z wymienionych wnioskodawców musi być właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiada taki zabytek w trwałym zarządzie.

Priorytet 2. Wspieranie działań muzealnych.

Celem priorytetu jest ochrona, zachowanie, prezentacja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego.

Rodzaje kwalifikujących się zadań:

- 1) organizacja czasowych wystaw muzealnych i publikacji towarzyszących im katalogów;
- 2) modernizacja stałych wystaw muzealnych;
- 3) publikacja katalogów do wystaw muzealnych;
- 4) konserwacja muzealiów, archiwaliów, starych druków, rękopisów, kartografii, muzykaliów, ikonografii, grafiki artystycznej, dokumentów życia społecznego;
- 5) zakup wyposażenia pracowni konserwatorskich.

Uprawnieni wnioskodawcy:

- a) samorządowe instytucje kultury,
- b) państwowe instytucje kultury,
- c) organizacje pozarządowe,
- d) kościoły i związki wyznaniowe.

Priorytet 3. Kultura ludowa.

Celem priorytetu jest wzmacnianie poczucia tożsamości regionalnej poprzez zachowanie, dokumentowanie i przekaz elementów kultury ludowej oraz popularyzacja różnorodnych zjawisk kultury ludowej.

Rodzaje kwalifikujących się zadań:

1. Zadania edukacyjne, w tym warsztaty, kursy i szkolenia dotyczące zagadnień kultury regionalnej;
2. Zadania animacyjne wspomagające lokalne społeczności w twórczych działaniach nawiązujących do miejscowych tradycji;
3. Publikacje książkowe z zakresu kultury ludowej;
4. Zadania dotyczące dokumentacji, archiwizacji, udostępniania i ochrony unikalnych zjawisk kultury ludowej w tym sztuki i rękodzieła ludowego, gwary, muzyki, tańca, śpiewu, obrzędowości;
5. Zadania popularyzujące unikalne i żywe elementy kultury ludowej, w tym konkursy, przeglądy, festiwale sztuki i rękodzieła ludowego;
6. Zadania dotyczące ochrony architektury regionalnej;
7. Zadania o charakterze artystycznym inspirowane sztuką i twórczością ludową;
8. Zakup obiektów oraz kolekcji dzieł sztuki ludowej w celu ich publicznego udostępniania;
9. Projekty badawcze i popularyzatorskie z zakresu antropologii kultury etnologii i etnografii.

Z priorytetu wyłączone są zadania archeologiczne, zadania o tematyce historycznej, w tym również rekonstrukcje wydarzeń historycznych i turnieje rycerskie, festyny, zloty i zawody regionalne oraz zakupy strojów ludowych.

Uprawnieni wnioskodawcy:

- a) samorządowe instytucje kultury, z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego,
- b) organizacje pozarządowe,
- c) kościoły i związki wyznaniowe,
- d) podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

3. Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury poprzez dofinansowanie wkładu własnego do wybranych zadań realizowanych ze środków europejskich.

Rodzaje kwalifikujących się zadań:

W ramach programu można ubiegać się o promesę ministra na dofinansowanie wkładu własnego, dla następujących zadań niekomercyjnych

1. Zadania, które ubiegają się o dofinansowania w ramach następujących programów europejskich:
 - a) Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2007-2013,
 - b) 16 Regionalnych Programów Operacyjnych 2007-2013,
 - c) Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka,
 - d) Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki,
 - e) Programu Rozwój Obszarów Wiejskich 2007-2013,
 - f) Programów Europejskiej Współpracy Terytorialnej,
 - g) Programu Kultura 2007-2013,
 - h) Program „Konservacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” w ramach Mechanizmu Finansowego EOG 2009-2014,
 - i) „Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego” w ramach Mechanizmu Finansowego EOG 2009 – 2014.
2. Zadania, które w całości są zgodne z wymogami programów europejskich, o których mowa w ust. 1;
3. Zadania przypadku, których nie zawarto jeszcze wiążącej umowy na dofinansowanie w ramach jednego z programów europejskich, o których mowa w ust. 1;
4. Zadania, których zakres dotyczy:
 - a) ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego,
 - b) budowy, rozbudowy i przebudowy infrastruktury kulturalnej oraz infrastruktury szkół i uczelni artystycznych,
 - c) realizacji międzynarodowych przedsięwzięć kulturalnych,
 - d) rozwoju infrastruktury społeczeństwa informacyjnego w dziedzinie kultury,
 - e) rozwoju zasobów ludzkich oraz podnoszenie poziomu wykształcenia społeczeństwa.
5. W przypadku zadań, o których mowa w ust. 1 pkt. 1 lit. a, złożenie wniosku o promesę jest możliwe, gdy wnioskodawca dysponuje pełną dokumentacją projektową;
6. W przypadku zadań, o których mowa w ust. 1 pkt. 1 lit. h oraz lit. i, złożenie wniosku o promesę jest możliwe w przypadku akceptacji programów europejskich, o których mowa w ust. 1 pkt. 1 lit. h oraz lit. i.

4. Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2007 – 2013.

Oś priorytetowa 5: Wzrost jakości infrastruktury społecznej oraz inwestycje w dziedzictwo kulturowe, turystykę i sport.

Cele osi priorytetowej:

1. Poprawa jakości infrastruktury służby zdrowia;
2. Doskonalenia regionalnej infrastruktury edukacyjnej;
3. Tworzenie warunków dla rozwoju kultury, sportu i turystyki jako elementów tożsamości regionalnej i form aktywności społeczno – zawodowej ludności;
4. Poprawa dostępu do obiektów dziedzictwa kulturowego, turystycznych i sportowych oraz zmniejszenie różnic w tym zakresie pomiędzy regionem świętokrzyskim a innymi regionami.

Przykładowe rodzaje projektów w ramach osi, w zakresie infrastruktury kultury:

- h) adaptację obiektów zabytkowych i przemysłowych na cele kulturalne,
- i) budowę, rozbudowę, przebudowę, modernizację i wyposażenie obiektów publicznej infrastruktury kulturalnej oraz zagospodarowanie ich otoczenia,
- j) tworzenie systemów i centrów informacji kulturalnej,
- k) wyposażenie obiektów pełniących funkcje kulturalne,
- l) zagospodarowanie otoczenia obiektów pełniących funkcje kulturalne.

Przykładowe rodzaje projektów w ramach osi, w zakresie infrastruktury turystycznej:

- m) konserwację, renowację, zachowanie, modernizację, adaptację obiektów historycznych, zabytkowych oraz przemysłowych wraz z otoczeniem i ich przystosowanie na cele turystyczne,
- n) rozwój, modernizację i wyposażenie publicznej infrastruktury turystycznej, w tym obiektów noclegowych, gastronomicznych, rekreacyjnych i innej infrastruktury turystycznej, w tym ścieżek, tras i szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, wodnych, narciarskich) w miejscach atrakcyjnych przyrodniczo, kulturowo i turystycznie wraz z infrastrukturą dodatkową (np. systemy oznakowania i miejsca postoju),
- o) rozwój, modernizację i wyposażenie infrastruktury informacyjnej i recepcyjnej (np. centra i punkty informacji turystycznej),
- p) rozwój, modernizację i wyposażenie publicznej infrastruktury służącej rozwojowi aktywnych form wypoczynku, w tym sal i hal sportowych, krytych pływalni, basenów odkrytych, boisk sportowych, kortów tenisowych, kręgielni, torów regatowych, przystani wodnych, skoczni i tras narciarskich oraz innej infrastruktury sportowej i rekreacyjnej (z uwzględnieniem konieczności zapewnienia bezpieczeństwa osób korzystających z tych obiektów), wraz z zagospodarowaniem otoczenia.

Beneficjenci programu:

1. Jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia;
2. Jednostki organizacyjne posiadające osobowość prawną;
3. Instytucje kultury;
4. Organizacje pozarządowe;

5. Kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych;
6. Szkoły wyższe;
7. Osoby prawne i fizyczne będące organami prowadzącymi szkoły i placówki;
8. Zakłady opieki zdrowotnej działające w publicznym systemie ochrony zdrowia;
9. Przedsiębiorcy;
10. PGL Lasy Państwowe i jego jednostki organizacyjne;
11. Jednostki sektora finansów publicznych posiadające osobowość prawną (niewymienione wyżej).

5. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013.

Oś 3. Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej.

Działanie: Odnowa i rozwój wsi.

Działanie ma na celu poprawę jakości życia na obszarach wiejskich przez zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców wsi oraz promowanie obszarów wiejskich. Skutkować to winno wzrostem tożsamości społeczności wiejskiej, zachowaniem dziedzictwa kulturowego i specyfiki obszarów wiejskich oraz wzrostem atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej obszarów wiejskich.

Rodzaje działań:

1. Budowa, przebudowa, remonty lub wyposażenie obiektów:
 - pełniących funkcje publiczne, społeczno – kulturalne, rekreacyjne i sportowe,
 - służących promocji obszarów wiejskich, w tym propagowaniu i zachowaniu dziedzictwa historycznego, tradycji sztuki oraz kultury.
2. Kształtowanie obszaru przestrzeni publicznej;
3. Budowa, remonty lub przebudowa infrastruktury związanej z rozwojem funkcji turystycznych, sportowych lub społeczno – kulturalnych;
4. Zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie, w tym budynków będących zabytkami, z przeznaczeniem na cele publiczne;
5. Odnawianie, eksponowanie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych, budynków będących zabytkami lub miejsc pamięci;
6. Kultywowanie tradycji społeczności lokalnej oraz tradycyjnych zawodów.

Beneficjenci programu:

1. Jednostki samorządu terytorialnego;
2. Instytucje kultury zorganizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego;
3. Kościoły i związki wyznaniowe;
4. Organizacje pozarządowe mające status organizacji pożytku publicznego (w rozumieniu ustawy z dnia 24 kwietnia 2003r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie).

Obecnie większość wyżej wymienionych programów została zakończona, w związku z czym ubieganie się o dofinansowanie będzie możliwe w nowej perspektywie budżetowej w przypadku programów finansowanych przy współudziale środków z Unii Europejskiej.

XI. Bibliografia

1. Stanisław Arnold, *Podziały administracyjne woj sandomierskiego*, Kielce 2001.
2. Jan Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami*, Lwów 1897.
3. *Bitwa pod Wrzawami 12 czerwca 1809. W 200. rocznicę wydarzeń*, pod red. Waldemara Prarata, Wrzawy 2009.
4. Benedykt Budziło, Krzysztof Budziło, *Gorzyce dawniej i dziś*, Gorzyce 2006.
5. Benedykt Budziło, *Gorzyce i Wrzawy. Zarys dziejów*, Kraków 2000.
6. Maria Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931.
7. *Historia chłopów polskich*, t. 1, Warszawa 1970.
8. Piotr Kaczanowski, Janusz Krzysztof Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków 1998.
9. Walerian Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Paryż 1853.
10. Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie. Po rozbiorach*, t. IV, Lwów 1920, s. 229.
11. Gerard Labuda, *Mieszko I*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002.
12. Marta Michałowicz-Kubał, Grzegorz Kubał, *Miejscowości Gminy Gorzyce na przestrzeni wieków*, Krosno-Targowiska 1998.
13. Jadwiga Muszyńska, *Gospodarstwo folwarczne w starostwie sandomierskim 1510-1663*, Kielce 1984.
14. *Polskie Koleje Państwowe 1918-1928*, Warszawa 1929.
15. *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*. Zbiór rozpraw i artykułów pod redakcją Józefa Półciartka, Rzeszów 1980.
16. Józef Rawski, *Piastowskie dzieje Puszczy Sandomierskiej. Gorzyce, strażnice graniczne pierwszych Piastów*, Tarnobrzeg 1997.
17. *Republika Tarnobrzaska w świetle faktów i dokumentów* [w:] *Republika Tarnobrzaska w świetle faktów i dokumentów*, Rzeszów 1982.
18. Stanisław Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002.

19. Ludwik Zalewski, *Z dziejów partyzantki r.1833 w województwie lubelskim (w setną rocznicę)*,
Lublin 1934.